

ÇARLIK OTOKRASİSİNİN HİZMETİNDE BİR ŞARKİYAT VE TÜRKOLOJİ MEKTEBİ: XIX.YÜZYILDA ERMENİ LAZAREV ŞARK DİLLERİ ENSTİTÜNÜN KURULUŞU VE FAALİYETLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Özhan KAPICI*

Özet: Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü sermayedar Lazarev ailesi tarafından bir Ermeni mektebi olarak 1814'te Moskova'da kuruldu. Lazaryanlar 1747'de İran'dan Rusya'ya göçen müteşebbis ve tüccar Ermeni bir ailedir. Aile Moskova'da tekstil imalatı ve ticaret ile zenginleşir. Mektebin kurucusu Ovanes Lazaryan (1735-1801), II.Katerina'nın sarayında nişân sahibi bir isimdir. Kafkasya'ya yönelik Rus emperyal siyasetinin belirlenmesinde de siyasî bir müşavir olarak nitelendirilebilir. Ailenin iktisadî ve siyasî nüfuzu Rusya, Kafkasya ve hatta İran'daki Ermenilerle ilgili politik meselelerde müdabil olmalarına imkân vermiştir. 1827'de Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'ne tabvil edilen mektep, özellikle Kafkasya'daki Rus bürokrasisi ve Ermeni mektepleri için Ermenice, Farsça, Türkçe ve Arapça bilen memur, mütercim ve muallim yetiştiren hususî bir gimnazyum olarak hizmet edecektir. Ermeni ve Rus memurlar yanında Kafkasya ve Yakın Şark üzerine ihtisaslaşan oryantalistler de yetiştirmeye başlar. Yüzyılın ikinci yarısında, Kafkasya'nın Rusya'ya tam olarak iltihâkı ve Rusya'nın Orta Asya'da ilerlemesi, enstitüyü imparatorluğun siyasî ve askerî çıkarları için daha önemli bir hâle getirdi. Bu dönemde Rusya otokrasisinin emperyal politikalarının bir vasıtası olması yanında enstitü, Rusya Şarkiyatçılığına, özellikle Yakın Şark çalışmalarına da hizmet edecektir. XX. Yüzyıl Rusya Türkolojisinin önemli isimlerinin yetiştiği ve ders verdiği bir kurum olarak Sovyet İlimler Akademisi'ne bağlanacaktır.

Anahtar kelimeler: Rusya, Oryantalizm, Türkoloji, Lazarev, Şark dilleri

*A School of Orientology and Turcology Under the Service of
Tsarist Autocracy: An Overview on Foundation and Activities of
the Armenian Lazarev Institute for Oriental Languages in the
19th Century*

Abstract: Lazarev Institute of Oriental Language was founded in Moscow in 1814 by the financier Lazarean family as an Armanian charity school. The Lazareans (Lazarevs) was originally a prosperous merchant family emigrated to Russia from Persia in 1747. In Moscow they opened a silk factory and mercantile

* Dr., Hacettepe Üniversitesi. E-posta:ozhank@hacettepe.edu.tr

entreprises. Hovannes Lazarean (1735-1801) whose last will was founding of an Armenian school was an influential counsellor of the Russian imperial policy to the Caucasia. The family's wealth enabled them to advance the affair of the Armenians in Russia, in Transcaucasia and even in Persia. The Educational institution was named the Lazarev Institute of Oriental Language in 1827 by the state and the Institute served as a special gymnasium that taught languages of Armenian, Persian, Turkish, and Arabic especially for the civil and military bureaucracy of the imperial Russia and trained teachers for Armenian schools in Russia. Beside the Armenian and Russian civil servants, also Russian scholars specializing in Caucasian and Middle Eastern studies received their education at the Institute. In the second half of the 19th century, Russian conquest of Caucasia and military policy into Central Asia made the Institute even more necessary for imperial concerns. In this survey we will attempt to explain to the story of Lazarev Institute of Oriental Language in the context of orientalism and imperial politics.

Keywords: Russia, Orientalism, Turkology, Lazarevs, Oriental languages

Giriş

XX. Yüzyılın başında Rusya'daki bazı bulvar gazeteleri, bir asparagasın peşindeydi. İddialara göre, XVIII. yüzyılda İran sarayının Ermeni hazinedarı, Şah'ın kıymetli bir mücevherini çalıp Rusya'ya kaçır. Bu elmas, aileye yeni vatanlarında daha önce hayal bile edemeyeceği bir zenginliğin, refahın ve nüfuzun önünü açar. Aile, bu çalıntı elmastan elde ettiği gelirle yatırımlar yapmakla kalmaz, hayır ve eğitim kurumları da kurar, Çarlık bürokrasisinde gittikçe yükselir. Hikâyenin daha gerçekçi başka bir versiyonuna göre ise elmas, nâm-ı diğer Deryâ-ı Nûr, XVIII. yüzyıl başında Hindistan'da bir tapınak idolünün gözünden çalınmıştır ve bu defa hırsız, Ermeni hazinedar değil Fransız bir askerdir. Elmas uzun bir sergüzeştten sonra Amsterdam mücevhercilerinin eline düşer. Bu defa Rusya İmparatorluk Sarayının Ermeni mücevheratçısı, yüklü bir meblağ ödeyerek Deryâ-ı Nûr'u satın alır. Fakat mücevher onda kalmaz; Çariçe II.Katerina'nın gözdelelerinden Prens Grigoriy Grigoryeviç Orlov'u büyüler. Prens Orlov, mücevheratçıya yaklaşık 450,000 ruble ödeyerek Deryâ-ı Nûr'un yeni sahibi olur. Orlov, elması isim gününde bendesi olduğu Çariçeye hediye eder. Çariçe II. Katerina da bundan böyle tarihe *Orlov elması* olarak tarihe geçecek olan taşı, yönettiği derya misali imparatorluğunun saltanat esasına taktırır. Böylelikle Deryâ-ı Nûr'un bir Hint tapınağından çalınmasıyla başlayan serüveni St.Petersburg'da, Kışlık Saray'da son bulur.¹ 1910'larda Rus bulvar basını bu hikâyenin özellikle "saray mücevheratçısı"yla, yani İvan Lazarev yahut Ermenice adıyla Ovanes Yegiazaryan

¹ Esasında benzer birçok değerli taşın hikâyesi gibi, Orlov elmasının hikâyesi de boşluklarla dolu olduğundan biraz müphemdir (Kunz 1919: 291). Kesin olan bir nokta vardır ki taşın Rusya'ya intikali, Rusya tâbiyetine geçmiş bir Ermeni tüccarın aracılığıyla gerçekleşmiştir.

ile ilgilenmektedir. Yaklaşık bir asır öncesine ait bir rivayetin bazı bulvar gazetelerini hâlâ meşgul ediyor olmasının mesnetleri biraz karmaşıktır; ancak bunlara göre Rusya tarihinin en önemli şarkiyat müesseselerinden biri olan Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü, işte bu “şövenist Ermeni’nin” “çalıntı” elmadan elde ettiği para ile kurulmuştur.² Üstelik kamuoyundaki iddialara göre bu enstitüde talebeler, tam bir Ermeni milliyetçi bilinci ile yetiştirilmektedirler: XX.Yüzyıl başında enstitü kuruluş felsefesinden sapmış, çarlık otokrasisinin oryantalist bir aparatı olmaktan ziyade Rusya’da Ermeni milliyetçiliğinin odağı hâline gelmiştir.

St.Petersburg’da Nevskiy Bulvarı üzerinde 1779’da yapımı tamamlanan görkemli *Sv.Yekaterini* Ermeni-Gregoryan Kilisesi ve bitişiğindeki Ermeni mektebi, yine St.Petersburg’da Smolensk mezarlığında 1791’de açılan *Voskreseniya Hristova* Gregoryan-Ermeni Kilisesi, St.Petersburg yakınındaki Sofya şehrinde yaptırılan bir şehir mektebi de İvan Lazarev’in eserleridir (Mihneviç 1874: 172; Baziyants 1963: 277; Bournoutian 2001: 249). İvan Lazarev 1801’de ölmüştür. Vasiyetnâmesi kardeşi Ovakim (Yekim) Lazaryan tarafından derûhte edildikten sonra Lazarev ailesinin ismi Rusya tarihine, bir başka hayır kurumuyla daha geçmiştir. İvan Lazarev, Moskova’da yoksul Ermeni çocuklarının okutulması için bir mektep kurulmasını vasiyet etmiş, kardeşi Ovakim, taşsız payitaht Moskova’da bulunan Ermeni Sokağı’ndaki (*Armyanskiy pereulok*) Miloslavskiy konağı olarak bilinen eski bir binayı satın alarak mektep hâline getirmiştir. Napoléon gâilesi bertaraf olduktan sonra 1814 Mayıs’ında okul açılacak, bir yıl sonra da Rusya’nın çeşitli bölgelerinden gelen Ermeni çocukları dersliklerini dolduracaktır.

Mektep 1827’de Şark Dilleri Enstitüsü’ne dönüştürüldükten sonra Rus şarkiyatçılığının/emperyal siyasetinin mühim kurumlarından birisi olacaktır. L.E.Lazarev, F.Y.Korş, V.A.Gordlevskiy, V.F. Minorsky, A.Y. Kırmiskiy, B.V. Miller gibi meşhur Rus Türkolog ve oryantalistler bu mektepten diploma alıp, burada hocalık yapacaklardır. Enstitünün şarkiyatçılık ve emperyal siyasete yönelik üstlendiği çifte misyon, kuruluş sürecinde başında bulunanların politik rol ve bürokratik görevlerinden de anlaşılabilir: Enstitü’nün belli dönemlerde başkanlığını ve himâyesini üstlenen Aleksey Andreyeviç Arakçeyev (1769-1834), Aleksandr Hristoforoviç Benkendorf (1782-1844) ve Aleksey Fyodoroviç Orlov (1787-1862), XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus otokrasisinin muteber simaları, sembol isimleriydiler. 1870’lerde enstitünün sorumlusu Dmitriy Andreyeviç Tolstoy (1823-1889), Halk Maarif Nazırı’ydı. Arakçeyev, her ne kadar enstitünün öğretim sürecine hiçbir müdahalede bulunmamış olsa da I.Aleksandr ve I.Nikolay dönemi militarizmine ismini verecek kadar (*Arakçeyevşina*) önemli bir politik aktördü (Baziyants 1963: 289). I.Nikolay’ın polis rejiminin mimarı olarak tarihe geçen

² Bu tartışmaların çeşitli versiyonları için bkz., Baziyants (1963: 282-283). Baziyants’a göre bu bulvar gazetelerinin enstitüye saldırılarının nedeni, Abamelik-Lazarev’in o dönemde enstitünün genişlemesi için yaptığı bağışla ilgilidir.

Benkendorf, siyasî polis teşkilatını kurucusu ve Dâhiliye Nâzırı'ydı. Orlov da iç ve dış güvenlik kurumlarında, XIX.yüzyıl tarzı Rus 'istihbarat' kurumlarında Benkendorf'un halefiydi.

Çarlık Rusyası'daki Ermeni burjuva sınıfının bir temsilcisi olarak Lazarev ailesi mektep, kilise ve enstitü gibi hayır işleriyle iştigâl etmelerinin yanı sıra Rus otokrasisinin kilit mevkilerine güzide devlet adamları vermişti. General İvan Petroviç Lazarev (1763-1803), Gürcistan'ı istila eden Rus ordularında görev yapmış, 1799'dan sonra Tiflis'teki Rus ordularının başında bulunmuş, Kafkasyalı dağlılara karşı hudutların güvenliğini sağlamıştır. Amiral Mihail Petroviç Lazarev (1788-1851), I.Nikolay dönemi Rusya donanmasının önemli bir komutanıdır; Rus donanmasının ilk Antartika keşif filosu başındadır. Enstitünün kurucusu ve hâmisî İvan Yekimoviç Lazarev'den (1786-1858) sonra yerine geçen kardeşi Hristofor Yekimoviç Lazarev (1789-1871), Rusya hariciyesinde, özellikle Asya Dairesinde kritik görevler icra etmiş; Hariciye Nazırı Karl Nesselrode'nin emriyle Yakın Şark'ta, Osmanlı ve İran'da hususî ve hassas misyonlar icra etmek suretiyle Benkendorf'un maiyetinde yer almıştır.³ Hatta 1830'da Katolik Ermeni meselesi münasebetiyle İstanbul'da bulunmuş; Kafkasya'nın istilası sürecinde Sarayın ve *Glavny Ştab*'ın stratejik danışmanlarından birisi olmuş; hülâsa Kafkasya ve Yakın Şark'a yönelik Rusya stratejisinin politik bir aparatı olarak mühim roller icra etmişti.⁴

Lazarevler, mekteplerini Rus ediplerine de açmıştı ki 1820'lerde oldukça ilgi çeken Lazarev Ermeni Mektebi'nde Puşkin, Griboyedov, Jukovskiy gibi yazar ve

³ Mekteple ilgili çıkan bir materyal koleksiyonunda şu şekilde geçer: Kurucusu ve hâmisî Yekim Lazarev Lazarev; hayırsever ve öksüz ve yetimlerin koruyucusu. Ortakları, onun oğulları İvan Yekimoviç ve Hristofor Yekimoviç; ilki müdür, diğeri denetleyici. Üçüncü oğul Lazar Yekimoviç geçici olarak yardımcı olmuştur (*Materialy dilya istori...* 1914: 20-21). Hristofor Lazarev'in 1871'de ölümünden sonra Lazarevlerin erkek soyu tükendiğinden enstitünün himâyesi, Çarlık Rusyası'nda önemli bir diğerk Ermeni aile olan Abameleklere geçecek, Semyon D.Abamelek-Lazarev, enstitünün hâmisî olacaktır. 1888'den sonra Enstitünün son hâmisî, arkeoloji ve ekonomi alanlarına katkısı olacak olan çok yönlü birisi, Semyon Semyonoviç Abamelek-Lazarev olacaktır (Amirhanyan 1992: 54).

⁴ Benkendorf'un 1830'ların başında Lazarev'e verdiği görev şöyleydi; "Size şunu tavsiye ederim ki Şark'ın farklı milletlerine dikkati yoğunlaştırmak için Rusya'ya sadık ve gayretle hizmet eden kişilerle iletişime geçip, Türkiye, İran ve Rusya'nın hudutlarında yaşayan yahut Rusya sınırlarına dâhil olmuş diğerk şark milletleri hakkında farklı yerlerden bilgiler edinin" (Baziyants 1963: 275) Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Margaryan (2006: 89-104). Hristofor Lazarev, 1826-1828 Rus-İran ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ordunun güzergâhı hakkında enformasyon ve askerî istihbarat toplamayla da görevlendirilmişti.

şairlere rastlamak mümkündür; hatta Turgenyev 1829'da bu mektepte bir süre okudu. Yunan isyanının önderlerinden Aleksandr İpsilanti de mektebi ziyaret edenler arasındaydı. XIX. Yüzyılın ikinci çeyreğinde Rus edebiyatında Kafkasya'ya yönelik uyanan egzotik ve oryantalist merak⁵ mektebin popülerliğini de arttırdı; Lazarev Enstitüsü, Rus romantizminin oryantalizmle buluştuğu çağda doğdu ve Kafkasya ve Yakın Şark, bu entelektüel birlikteliğin nesnesi hâline geldi.⁶ Enstitünün popüleritesi, yüzyılın sonuna doğru Ermeni siyasî hareketiyle artacaktı. XX.Yüzyılın şafağında enstitü, Rusya'da yaşanan siyasî çalkantılara mesafeli kalmadı; özellikle enstitü talebeleri, Rusya'daki Ermeni milliyetçi hareketinde aktif olarak yer aldı.⁷

Ancak bu makalenin konusu, Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nün Rusya'daki Ermeni milliyetçi hareketindeki rolü değildir. Bu makale, XVIII. yüzyılda İran'dan Rusya'ya göçen bir Ermeni ailenin kendine mahsus serüveninde, Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nün kuruluş ve gelişimi ekseninde Rus oryantalizminin emperyal

⁵ Çarlığın Kafkasya'da yayılmasının XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Rus edebiyatında yarattığı akisler için bkz., Layton (2005: 1-15); Andreyeva (2007: 29) Layton'a göre Kafkasya'daki Rus kolonizasyonunda, yalnızca askerî birliklerin istilâsı ve buna eşlik eden kolonyal yönetimin değil, Kafkasya halklarını yanlı bir şekilde gösteren-temsil eden romantik Rus yazarların da payı vardır. Rusların Kafkas halklarını "evcilleştirme"sine yönelik anlatı türü de Kafkasya halklarının "feminize" edilmesiyle sonuçlandı. Bilimsel oryantalizmin ön safhası olan egzotik merakın burada da söz konusu olduğu görülür. Layton çalışmasının kuramsal argümanını Said'in *Orientalism* paradigması ve Foucault'nun iktidar eleştirisinden alır. XIX. Yüzyıl başında Rusya'daki yüksek edebiyatın, St.Petersburg'un emperyal hayallerinde kritik roller oynadığını ispatlamaya çalışır. Edward Said'in Oryantalizmin agresifliği, bilgi ve iktidar ilişkisinin doğası üzerine yaptığı formülasyon üzerinden Kafkasya'nın 'fethi'ni bir Doğu-Batı dikotomisiyle açıklayan Layton'un çalışmasında Kafkasya halkları, "madûniyet" perspektifinden değerlendirilir. Buna göre yalnızca az gelişmiş Rus gazeteciliği değil, roman ve şiir türü de yerli Kafkasya halkları üzerine çarpıtılmış imajlar yarattı ki bu imajlar yöneticilere rehberlik ediyor, kamuyu haberdar ediyor ve en nihayetinde kurbanları mahkûm ediyordu. Edward Said'in Oryantalizmin agresifliği, bilgi ve iktidar ilişkisinin doğası üzerine yaptığı ufuk açıcı formülasyonu üzerinden Kafkasya'nın fethini bir Doğu-Batı dikotomisiyle açıklayan Layton'un çalışmasında Kafkasya halkları, "madûniyet" perspektifinden ele alınır. Layton'a göre Kafkasya'daki Rus kolonizasyonunda, yalnızca askerî birliklerin istilâsı ve buna eşlik eden kolonyal yönetimin değil, Kafkasya halklarını yanlı bir şekilde gösteren-temsil eden romantik Rus yazarların da payı vardır.

⁶ Bu konuda bkz, Sahni (1997: 33-63)

⁷ Türkiye aleyhine gösteri ve faaliyetler yanında özellikle Osmanlı'dan gelen Ermenilere yönelik yardım faaliyetleri yürüttü (Ter-Sarkisyan 2003: 51).

siyasetle kurduğu organik bağlar üzerine bazı değerlendirmelerde bulunmak amacındadır.

Moskova'da Bir Ermeni Mektebi

XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Rusya'nın Şark politikasında başlıca gündem maddesi, Karadeniz havzası ve Kafkasya'ydı. Kırım başta olmak üzere ele geçirilen bölgelerde imparatorluğun öncelikleri doğrultusunda arazinin iskân ve ihyası, önceki yüzyıllarda çevredeki devletlerin ve savaşçı halkların seferlerinde sıçrama tahtası olarak görülen hudut boylarının güvenliğinin sağlanması ve ticarî çıkarların korunması için tedbirler alınması, sınır politikaları ve işgal stratejilerinin başlıca problemleriydi. Rusya bu dönemde kazandığı zaferlerle Kuzey Kafkasya hudutlarına kadar ilerlemişti. XIX. Yüzyılın başından 1864'e kadar süren Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu'na iltihak süreci, Ermeniler ile Rusya arasındaki ilişkilerin de yoğunlaşmasını beraberinde getirdi. XVIII. Yüzyılda Rusya'nın Osmanlı ve İran ile giriştiği savaşlardan sonra ortaya çıkan siyasî panorama, kuzeyde yükselen bu imparatorluğu Ermeni tüccar ve zanaatkârlar için bir cazibe merkezi hâline getirmişti. Özellikle İran'dan Rusya'ya tedricen artan bir Ermeni göçü yaşanmaktaydı. XVIII. yüzyılın ortalarında Rusya'ya yönelen erken Ermeni göçleri –bir sonraki yüzyılda savaşlarla birlikte gelecek nispeten kitlesel göçlerin aksine – yükselen bir imparatorluğun sunduğu ekonomik ve siyasî fırsatlarla ilgiliydi.

Rusya'da yaşayan yoksul Ermeni çocuklarının tedris ve terbiyesi maksadıyla Moskova'da bir Ermeni mektebinin kurulmasına yönelik hayalini, 4 Şubat 1800 tarihli vasiyetnamesine dercettiren Ovanes Lazaryan (İvan Lazarev), ailesi XVIII. yüzyıl ortalarında İran'dan Rusya'ya göçmüş Ermenilerden bir tüccar ve sermayedardı.⁸ Ovanes Lazaryan'ın babası Aghazar (yahut Rusçalaşmış şekliyle Artemiy)⁹ dört oğluyla birlikte Astrahan'a yerleşmişti. Astrahan, XVIII. yüzyılda Hindistan, İran ile Amsterdam arasında Ermenilerin açtığı ticari koridorunun önemli bir kavşak noktasıydı (Duverdier 1996: 79, 85). Bu dönemde İran ve Kafkasya'dan Rusya'ya göç eden Ermenilerin önemli bir kısmı, ülkenin zanaatkâr ve tüccar kesimlerine, yani burjuva sınıfına dâhil oluyordu. Bilhassa Astrahan, Moskova ve St.Petersburg gibi şehirlere yerleşen Ermenilerin oluşturduğu tüccar kolonilerinin varlığı bilinmektedir. Lazarev ailesi, Astrahan'da yaklaşık iki sene kaldıktan sonra -keten ve ipekli- tekstil ürünleri imalâtına ilaveten, tuz madenciliği gibi alanlarda yatırımlarını genişletecekleri Moskova'ya göç ettiler.¹⁰ II. Katerina döneminde

⁸ Aile hakkında detaylı bilgi için bkz., Gidulyanov (1914, VI: 4-5); Baziyants (1959: 7 vd.); Baziyants (1963: 273-274). Ayrıca bkz., *Ts'İAM*, fond 213, opis 1, delo 1, list 2.

⁹ Artemiy Lazarev'in Rusya devleti ile ilişkileri konusunda ayrıca bkz., Bournoutian (2001: 197, 208, 226, 253, 462-463).

¹⁰ Lazarevler Moskova'da bu dönemden itibaren epey mülk satın aldılar. Satın aldıkları binalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ter-Sarkisyants (2003: 47-48). Ayrıca

Lazarevler, Çarlık otokrasisiyle kurdukları işbirliğinin de etkisiyle Rusya'nın Kafkasya ve İran coğrafyasına yönelik ticarî ve politik bağları ile nüfuzlarını güçlendiren bir aile hâline geldiler.¹¹ Bu dönemde saray mücevheratçılığıyla da iştiğal eden İvan Lazareviç'in bilhassa Rusya'nın Kafkasya, Osmanlı ve İran politikası belirlenirken fikirlerine itibar edildiği, bu konudaki kaynakların hemfikir olduğu bir husustur. Hatta İvan Lazarev'in General Aleksandr Vasilyeviç Suvorov'a ve devrin Rusya siyasetinin en önemli aktörü Prens Potemkin'e, bağımsız bir Ermeni devleti kurulması yönünde bir proje hazırlayıp sunduğu, konuyla ilgili literatürde geçen bir bahistir.¹² Ailenin iktisadî yükselişi, siyasî nüfuzunu da beraberinde getirmiş ve aile, 1774'te imparatorluğun asalet silsilesine alınmıştır. XIX. Yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın Yakın Şark'a yönelik politik ve bürokratik ihtiyaçlarının giderek artması, ticari ilişkilerinin yoğunlaşması ve askerî yayılımının

Lazarevlerin ipek ve kâğıt kumaş imalatı yaptıkları Fryanovo fabrikası, XVIII.yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'daki en iyi kumaş fabrikaları arasında gösterilirdi. Kışlık Sarayın odalarında kullanılan duvar kâğıtları da burada üretilirdi. Bununla birlikte gelirlerinin önemli kısmını mücevherat üretiminde kullanmaktaydılar.

¹¹ Ovanes Lazarev, 1735'de Yeni Julfa'da doğmuştu. Zengin bir tacir haline geldikten sonra İmparatoriçenin saray meclislerinin müdavimi ve saygın bir devlet adamı olarak belirmişti (Bournoutian 2001: 463). Rus-Sovyet tarih yazımında daha sonra sıklıkla tekrarlanacak bir yoruma göre Ermeni burjuvazisi ile "millî kurtuluş hareketleri" arasında genelde bir ilişki kurulmaktadır ve Lazarev ailesi de bu anlatıda yerini almaktadır. Baziyants'a göre İvan Lazareviç Lazarev, "Türk ve Fars tahakkümüne, feodal-ruhban tabakanın çıkarlarına karşı ortaya çıkan Ermeni milliyetçi hareketinin bir temsilcisi"dir. İvan Lazareviç, hem Rus hem de Ermeni seçkin sınıfının yönetiminde ve Rusya'nın himâyesinde, Prens Potemkin'in düşündüğü şekliyle bir Ermeni devleti kurulması için Ermeni Patriği Yosif Argutinskiy ile müşterek bir proje hazırlamıştır. Bunun yanında kendi şecerelerini de muhtemel bir Ermeni Devleti kurulması hâlinde, bu devletin yönetiminde önemli bir mevki sahibi olacak şekilde düzenlemişlerdir (Baziyants 1963: 274).

¹² (Kananov 1865: 9) II.Katerina döneminde Ermeni Devleti projeleri etrafında gelişen ilişkiler, özellikle M.Nersesyan'ın eserlerinde işlenmektedir; (Nersesyan 1981: 36-48); ayrıca bu konudaki belgelerden bir örnek hususunda bkz., Bournoutian (2001: 262). İvan Lazarev, General Suvorov'a 10 Ocak 1780'de sunduğu bir *memorandum*da, Rusya'nın desteğinde Ermenilerin İran ve Türk egemenliğinden çıkarılması için Karabağ başta olmak üzere bölge Ermenilerinin birleşik bir ordu kurabileceğine vurgu yapmaktadır. Rus orduları, birleşik Ermeni ordusu Türklere ve İranlılara karşı savaşabilecek duruma gelene kadar Ermenileri koruyacaktır. Böylesine bağımsız bir Ermeni devleti gerektiğinde müşterek düşmana karşı Rusya'ya da yardım edebilirdi. Daha da önemlisi Lazarev, böyle bir Ermeni devletinin İran ile Rusya arasında tam olarak işlemeyen ticaretin istenilen seviyeye çekilip işletilmesiyle Rusya ekonomisine milyonlar sağlayacağını ileri sürmekteydi.

ivme kazanmasıyla Lazarev ailesi, oluşan şartlardan istifade etti ve bürokraside etkili mevkiler elde etti. Lazarevler, I.Aleksandr döneminde (1801-1825) askerî bürokrasi ve hariciyede elde ettikleri nüfuzlarını I.Nikolay döneminde (1825-1855) de devam ettirirdiler. Bir başka deyişle nüfuzları ile servetleri eş zamanlı olarak arttı ve servet, kapitalist sisteme entegrasyon konusunda yapısal sorunların devam ettiği Rusya İmparatorluğu'nda dahi hayırseverlikle birlikte anlam ifade eden bir değerdir.

Lazarevlerin yükselişine takaddüm eden yıllarda Rusya'daki Ermeni burjuvazisi, Ermeni gençler arasında eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla mektepler kurmaktaydı. XIX. Yüzyıl başında Rusya'da hayata geçirilen eğitim ıslahatıyla birlikte birçok Ermeni eğitim kurumu teşekkül etti.¹³ Ermeni burjuvazisi tarafından desteklenen bu eğitim müesseselerinin, Çarlık yönetiminden genellikle maddî destek almadığını da parantez içinde belirtmek gerekir. Bu okullardan biri olan Lazarev Ermeni Mektebi'nin açılış tarihi literatürde 10 Mayıs 1814 olarak gösterilmektedir.¹⁴ 1815 Mayısında başlayan dersler başlangıçta, mektebin hâmisi Lazar Nazarovîç Lazarev'in evinde verilmiştir, ancak 1816 senesinden itibaren okul binasında ders verilmeye başlamıştır.¹⁵

Mektep, Moskova'da Ermenilerin yoğun olarak yerleşik olduğu bir mahalle olan Ermeni Geçidi'nde (*Armyanskiy pereulok*) bulunmaktaydı.¹⁶ Miloslavskiy Konağı olarak bilinen eski bir binâyı mektebe çevirmek üzere başlayan inşaat çalışmaları, beklenenden geç tamamlandı. 1812'de Moskova'nın Napoléon orduları tarafından işgal edilmesi ve Büyük Yangın'dan dolayı aksayan çalışmalar, 1814'te yeniden başlamış ve sene sonuna kadar ana bina ancak tamamlanmıştır. Bazı kaynaklara göre tüccar Artemiy Şerimanyan'dan Lazar Nazarovîç Lazarev tarafından satın alınan mülk üzerindeki bina, mektebe dönüştürülmüştür (Ananyan 1998: 64). Bu konak, Rus mimarlar Sokolov, İvan Podyaçev ve Timofyev Grigoryeviç Prostakov

¹³ Ermenilerin Eçmiyazin manastırı dışında; Erivan, Vagarşapat, Eski Nahçıvan, Şuş, Tebriz, Erzurum, İsfahan hatta Hindistan (Kalkuta, Madras, Bassor), İstanbul, Kudüs, İzmir, Avusturya, Venedik ve Fransa'da eğitim kurumları vardı. Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü faaliyete geçtiği sırada Rusya'da ise, Astrahan'da, Yeni Nahçıvan, Kişinev ve Kırım'da okulları vardı. XIX.Yüzyıl başında Rusya ve Rusya dışındaki Ermeni eğitim kurumları hakkında bkz., *Sobranie... 1838-çast III- 6-16*, Amirhanyan (1992, s.47). Bu mekteplerde beşerî ve tabii disiplinler yanında yabancı dil öğretimi de yapılmaktaydı.

¹⁴ (Zimovyev 1855: 32; Veselovskiy 1879: 131; Gidulyanov 1914: VII-VIII). Daha sonra enstitü ile ilgili bürokratik yazışmalarda da bu tarihte açıldığı zikredilir. *RGADA*, fond 1252, opis1, delo 262, list 5; *TsIAM*, fond 213, opis 1, delo 5, list 1-5.

¹⁵ *TsIAM*, fond 213, opis 1, delo 1, list 31.

¹⁶ Bu sokakta aynı zamanda Moskova'daki Ermeni kolonisine hizmet veren bir Ermeni kilisesi de (*Armyanskaya tserkov vo imya Vozdbijdeniya Jivotvoryaşago*) vardı (Baharov 1856: 102). Lazarev Enstitüsü'nün 1815'de bu sokakta inşâ edilen binasının, şimdilerde Ermenistan Büyükelçiliği olarak kullanıldığını da belirtelim.

tarafından yapılan restorasyon tamamlandığında mimarî açıdan Moskova'nın en gösterişli yapılarından birisi olmuştur. 1823'te ana binaya kanatların da ilâve edilmesiyle yapı tamamlanmış ve bugünkü hâlini almıştır. 1838'e kadar enstitünün inşaatına ve mobilyalarına Lazarev ailesinin harcadığı para, 1.455.459 ruble gibi son derece yüksek bir meblağ olacaktır.¹⁷ Böyle bir Ermeni mektebi için Moskova'nın seçilmesinde en önemli faktör ise şehrin XIX. yüzyıl Rusyası'nın en önemli ticaret şehri hâline gelmiş olması dolayısıyla şehirde nispeten büyük bir Ermeni kolonisinin ikamet etmesiydi.¹⁸ Rusya Ermenileri arasında kuvvetli bir millî bilincin teşekkül ettiği bu yıllarda Çarlık ile Ermeniler arasındaki siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel bağların gittikçe sıkılaştığını da ayrıca vurgulamak gerekir.¹⁹ Üstelik St. Petersburg'da Avrupalı bilginler tarafından kurulan üniversiteye mukabil olarak Mihail Vasilyeviç Lomonosov'un (1711-1765) 1754'te kurduğu ilk Rus üniversitesi Moskova'da bulunduğundan "taçsız pâyitaht", XIX. yüzyıl başına geldiğinde St.Petersburg ile birlikte ülkenin en önemli eğitim merkeziydi. Nitekim ilk Rus üniversitesinin Moskova'da bulunması, Ermeni gençliğinin hem Rus hem de Avrupa kültür ve bilim dünyasıyla güçlü bağlar kurabilmesini sağlayabilirdi. Lazarevler, Moskova'da kurulacak böyle bir kurumun Kafkasya Ermenilerinin Rusya'ya bağlanması ve entegrasyonu için bir vasıta olabileceğine inanmakta,

¹⁷ *Sobranie...*, 1839, s.2. Bazı kaynaklarda Ovanes Lazarev'in bu mektep için 200,000 ruble tahsis ettiği dile getirilir *TsIAM*, fond 213, opis 1, delo 1, list 2.

¹⁸ (Kananov 1865: 18). Moskova'daki Ermeni cemaatinin tarihi, XIX.yüzyıl öncesine kadar gitmekteydi. Özellikle Petro döneminde yerleşimine izin verilen yaklaşık 2.000 kişilik bir Ermeni cemaati ile birlikte Moskova Ermeni kolonisinin genişlediği görülmektedir. Bu Ermeni cemaati, Moskova'da Kitaygorad semtinde, Hariciye Sarayı yakınındaki Ermeni Kilisesi civarında yerleştirilmişlerdi. Petro, bazı Ermeni liderleri şehre davet etmiş, İran'a yönelik olarak planlanan askerî sefer hakkında görüş alışverişinde bulunmuş, mümkün olduğu kadar Ermeniler ile işbirliği yapma yoluna gitmiştir. Bazı kaynaklarda 1720'lerden itibaren Moskova'da Ermeni cemaatinin özellikle Gürcüler ile aynı semte, Presnya'ya yerleştirildiği belirtilir. Ayrıntılı bilgi için mesela bkz., Ter-Sarkisyants (2003: 45-46).

¹⁹ Bu dönemde ruhanî ilişkiler de yakındı. Lazarev Enstitüsü arşivinde kayıtlı 1817 yılına ait bir belgede, Rus kilisesi ile Ermeni kilisesinin tarihsel kardeşliğine işaret edilir. Ovakim Lazarev yahut Hristofor Lazarev'in kaleminden çıktığı anlaşılan bu belgede, enstitünün kuruluşuna ait diğer kişisel mektuplaşmalar ve yazışmalarda da görüldüğü üzere güçlü bir Ermeni millî kimlik bilincinin metin diline hâkim olduğu dikkat çekicidir. Burada mektebin, Çarlığa sadakat üzere Ermeni milletinin (*Armyanskaya natsiya*) millî kimlik inşâsı ve aydınlanma sürecinde kilit bir rol oynayacağına dâir öngörü, ayrıca üzerine düşünülmesi gereken bir ayrıntıdır. Nitekim belgenin yazarı, bu mektebin kuruluşunu her şeyden önce millete karşı bir görevi addetmektedir. *TsIAM*, fond 213, opis 1, delo 1, list 1-3.

Ermeni gençlerinin Rusya'nın bürokratik, askerî ve maarif mekanizmalarında görev alabileceğini düşünmekteydiler.²⁰

Mektebin ilk yıllarında idari kadro, aile üyelerinden oluşmaktaydı. Lazarevler gibi nüfuzlu bir ailenin yönetimde olması bile Çarlık bürokrasisi karşısında mektebin işlerini kolaylaştırmadı; aksine mektebin tüzüğüne resmî olarak tasdiki, yıllar alacaktır. Mektebin önündeki engeller, ancak Çarlığın Kafkasya'ya yönelik siyasî hedeflerinin açıkça belirlenip hayata geçirilmesiyle kaldırılacaktır. Diğer yandan Lazarevler Çarlık bürokrasisinin çıkardığı engelleri aşmak için bazı devlet adamlarının himayesine başvurmayı denemişlerdir. Yani otokratik akıl, kritik konularda müttefiki olan Ermenilere dahi çeşitli bürokratik engeller çıkarmaktan imtina etmemiştir. Mektebin kurucusu Ovanes'in biraderi Ovakim Lazarev'in 1820'lerde Rusya'da en önemli devlet adamlarından ve Rus militarizminin sembol isimlerinden birisi olan Aleksey Andreyeviç Arakçeyev'in (1769-1834) mektebin hamiliğini üstlenmesini talep etmesi de bu sorunlarla ilgilidir.²¹ Nitekim Arakçeyev'in himayesi, Maarif Nezareti bürokrasisinin muhtemel engellerini aşmak için olduğu kadar, aynı zamanda mektebin devletle rabitasını da temin etmek içindi (Zinovyyev 1855: 35; Kananov 1865: 25). Bu himayeye karşın mektep, 1827'ye kadar devletten bağımsız bir yapıda faaliyet gösterdi. Çeşitli engeller çıkarmasına karşın Maarif Nezareti'nin 1820'lerin sonuna kadar mektebi kapatmamasının en önemli sebebi Lazarevlerin St.Petersburg'daki nüfuzlarıydı.

Lazarevler, 1820'lerde benzer okullarda uygulanan teamüle uygun bir şekilde, mektebin isminin kurucularıyla anılmasını da istemekteydiler. Ermeni Lazarev Enstitüsü yahut Ermeni Lazarev Yüksek İlimler Akademisi, Ovakim Lazarev'in talep ettiği isimdi. Kont Arakçeyev, Ovakim Lazarev'e Çar'a bu hususta sunduğu dilekçesinin²² sonucunu haber verdi: İmparator, Arakçeyev'in himayesinde

²⁰ (Amirhanyan 1992: 49-52; Ananyan 1998: 64) Ovakim Lazarev'in Transkafkasya Ermenilerinin Rusya'nın nüfuz alanına girmesinde önemli roller oynadığını da belirtmek gerekir (Bournoutian 1998: 74). Bournoutian'ın yayımladığı dökümanlar içinde Lazarev ailesinin Rusya ve Osmanlı Ermenileri ile ilişkilerine değin bazı bilgilere de ulaşılabilir.

²¹ *Semidesyatipyatiletie Lazarevskogo İnstituta...* 1891: 126-132. 1824'te Arakçeyev'in himayesini kazanarak Halk Maarif Nezareti'ne bağımlılıktan kurtulmuştur (Zinovyyev 1855: 35; Ananyan 1998: 64) Kont Aleksey Andreyeviç Arakçeyev, I.Aleksandr döneminde Rusya'da en nüfuzlu kişilerden birisiydi; hatta yabancıların gözünde "Rus İmparatorluğu'nun Sadriâzâmı" olarak bilinmekteydi. I.Aleksandr döneminde Çarlığın militarist karakteristiğini yansıtan askerî koloniler rejimine *Arakçeyevşina* adı verilmişti. Genel bilgi için bkz., Jenkins (1969: 141-148). Şüphesiz Ermeni milleti de Arakçeyev'in hâmilğine her defasında şükranla karşılık vermiştir; *RGADA*, fond 1252, opis 1, delo 262, list 5.

²² Yekim Lazarev, Çar'a sunduğu dilekçede Ermeni milletinin Çar'a olan sıkı sadakatleri ile söze başlıyordu; İvan Lazarev'in öngördüğü üzere bir şarkiyat müessesesi kurulmasının

Moskova'da bir Ermeni İlim Müessesesi kurulmasına izin verilmekteydi.²³ Halk Maarif Nezaretinin bu dönemde özellikle mektebin isimlendirilmesinde problemler çıkardığı görülmekteydi; mektebe, Lazarevlerin talep ettiği şekliyle²⁴ *akademi* unvanı verilmemesinin gerekçesi bu unvanın ilmi araştırmalar yapan kurumlara tevcih edilmesiydi. Lazarevler, mektebin ilmi bir kurum hüviyetine sahip olduğu konusunda Çar'ı ve Halk Maarif Nezareti'ni ikna edememişlerdi. XIX. Yüzyılın ilk yarısında Avrupa'yı sarsan Napoléon savaşlarının ve milliyetçi dalganın yarattığı paranoya Çarlık topraklarında hâlâ dolaşırken muhafazakâr bürokrasinin imparatorluk topraklarında yaşayan halklara ait millî kurumları kontrol altında tutması olağandı. 1823'te *Lazarev Ermeni Yüksek İlimler Gimnazyumu* ismi teklif edildi ve kabul edildi.²⁵ Yekim Lazarev'in Çar'a yazdığı bir mektubunda bu gimnazyumun başlıca görevinin gençleri devlet hizmetine hazırlamak ve klasik şark dillerini öğrenmelerini sağlamak olduğu açıkça vurgulanıyordu. Dolayısıyla enstitü arşivinde kayıtlı bazı belgelerden henüz 1820'lerin başında Lazarevlerin bu mektebi bir şarkiyat merkezi haline getirme projeleri olduğu görülmektedir. Lazarevlerin bürokrasi ve saray ile olan yazışmalarında sık sık vurgulandığı üzere Çar'a sadakatleri aşikâr olan Ermenilerin kuracağı böyle bir kurum, Rusya'nın şark ile olan ilişkilerinde oldukça faydalı hizmetlerde bulunabilirdi.²⁶

Enstitünün tarihinde 1815-1835 arasındaki ilk yirmi sene, mektebin kuruluşuyla ilgili resmî sorunların halledilmesiyle geçmiştir. Bu sorunların kaynağında Rus maarif bürokrasisiyle ilgili sorunlar yer aldığı gibi, mektebin Çarlık sınırları dâhilindeki Ermeniler için milliyetçi bir mahfil haline gelme ihtimali de vardı. Devlet mektebin Çarlık için bir tehdit olamayacağına, aksine bu mektebi Yakın Şark'taki Ermeni milliyetçiliğini Rusya eksenine sokabilecek bir aparat olarak kullanılabileceğine ikna olduktan sonra ona, otokratik yapıya uygun bir biçim kazandırdı. 1835'ten sonra, I. Nikolay'ın Çarlığın Kafkasya politikası açısından

hem vatana hem de Ermeni milletinin çıkarlarına uygun olduğunu vurgulayan Yekim Lazarev, bu uğurda yaptığı harcamalardan da bahisle, bu kurumun büyümesinin ve faaliyet alanının genişlemesinin Rusya'nın yararına olduğuna dikkat çekiyor, Çar'dan mektebin isminin diğer mektepler gibi kurucularının ismiyle anılması konusunda iznini rica ediyordu. Yekim Lazarev'in teklif ettiği isim önce, *Ermeni Lazarev Yüksek İlimler ve Şark Dilleri Gimnazyumu*'ydu. *RGADA*, fond 1252, opis1, delo 262.

²³ Bu sürece ilişkin dokümanlara ayrıca şu kaynaktan ulaşılabilir; *Sobranie...* 1839: 4vd..

²⁴ *TsIAM*, fond 213, opis 1, delo 1, list 4. Ermeniler, mektebin adının *Armyanskaya Lazareva Akademiya* olmasını talep etmişlerdir.

²⁵ *TsIAM*, fond 213, opis 1, delo 1, list 38'de ise 1823'te Halk Maarif Nazırı Golitsın'a teklif edilen projede de Ermeni Lazarev Yüksek İlimler ve Şark Dilleri Gimnazyumu ismi talep edilir.

²⁶ Gimnazyumlar, Çarlık Rusyası'nda özellikle aristokrat sınıfa mensup gençleri bürokratik hizmete hazırlamak amacı taşıyan orta dereceli mekteplerdi (Whittaker 1984: 184).

mektebin ehemmiyetini idrak etmesiyle birlikte kurum bir yandan otokrasiye bağımlı hâle gelirken, diğer yandan da Asya halklarının Rusya hegemonyasına dâhil edilmesinde bürokratik bir aparat olarak işlemeye başladı. 1848'den sonra başlayan dönem ise mektebin birinci seviye öğretim kurumu olarak tanındığı en parlak dönem olacaktır. Bu dönem, Enstitünün 1870'lerdeki reformuna kadar devam edecektir. 1870'lerdeki reform ise enstitünün ilmî ve akademik görünümünü olumlu manada değiştirecektir.²⁷

Oryantalizmin Pedagojik Yüzü: Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nün Teşekkülü

Rusya'da şark dilleri tedrisatı, I.Petro ile başlamıştı. Petro, ilk olarak Hariciye Dairesi'nde şark dilleri öğretimini başlatmış, yüzyılın ikinci yarısında da pratik ihtiyaçlardan dolayı Hariciye Dairesi'nde ve Rusya'nın diplomatik misyonlarında devam etmiştir. Şark dillerine yönelik bilimsel araştırmalar da bu dönemde başladı; 1730'lardan itibaren Rusya İlimler Akademisi'nde istihdam edilen Alman kökenli şarkiyatçılar, Türkoloji çalışmalarını başlatmışlardı. Rusya, Aydınlanma ve Romantizm dönemi Avrupa entelektüel hayatının bir fenomeni olan *oriental rönesansı* XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde yaşayacaktır. Ancak "Şark"a ilişkin edebî ve kültürel ilgilerin XVIII.yüzyılda filizlendiğini ileri sürmek, doğru bir yaklaşım olacaktır; bu yüzyılda Rusya'da ilmî bir disiplin olarak doğmaya başlayan *vostokovedenie*²⁸ öncelikle Batı Avrupa, özellikle Alman oryantalizminin etkisinde gelişti. Yüzyılın ilk yarısında şark dilleri öğretiminin genel eğitim sisteminin bir parçası haline gelmesini Rusya, Alman kökenli şarkiyatçılara ve onların -güncel ihtiyaçlardan dolayı- Kazan'daki çalışmalarına borçluydu. 1805'ten itibaren Kazan Üniversitesi'nde, 1811'den itibaren –zaman zaman kesintiye uğrasa da- Moskova Üniversitesi'nde şark dilleri hakkında çalışmalar sürdürülmekteydi. 1819'dan itibaren St.Petersburg Üniversitesi'ne şark dilleri öğretiminin girmesiyle ve 1818'de modern bir şarkiyat kurumu olan Asya Müzesi'nin kurulmasıyla St.Petersburg'da da şarkiyat araştırmaları canlandı.²⁹ Yüzyılın ilk yarısında Rusya'daki eğitim

²⁷ Mektebin tarihsel dönemselleştirmesi için bkz., Zinoviyev (1855: 31); Çernorutskaya (1997: 29)

²⁸ İngilizce'de şark incelemeleri (orientology) ile şarkiyatçılık (orientalism) arasında bir yarım yapmak, en azından Edward Said'e yönelik eleştirilerde zaman zaman dile getirilir. Bazı tarihçilere göre *vostokovedenie* esasında her iki manayı da kapsar. Bu kapsayıcılık iddiasının Rusya şarkiyatçılığının henüz bir epistemolojik tenkide tâbî tutulmamış olmasıyla ilgili olup olmadığı ayrı bir tartışma konusudur.

²⁹ (Andreyeva 2007: 28-30; Marshall 2006: 17). Yüzyılın ilk yarısında Kazan ve Harkov'daki üniversitelerde şark dilleri çalışmaları ülke dışından davet edilen bilginler tarafından başlatılmıştı. Oysa Moskova Üniversitesi'nde bir Rus profesör olan A.V. Boldrev (1780-1842) başlattı. Yine bu dönemde Moskova Üniversitesi'nde Şark dilleri

reformunun mimarı Sergey Uvarov (1786-1855), Şarkiyat araştırmalarını yükseköğretim düzeyinde organize eden isim olmuştur. Bu düzenlemelerin arkasında bürokratik ve diplomatik kaygıların olduğu da bu husustaki nizamnamelerde açıkça görülmektedir.³⁰ Rusya'da şarkiyatçılığın doğuşu ve gelişimi, bürokratik ve diplomatik pragmatizmin pedagojiyle işbirliğine bağlıydı. Rusya şarkiyatçılığının St.Petersburg ve Kazan merkezli olmasının en önemli nedeni de budur. Nitekim XIX.yüzyılın ilk yarısında Moskova'da şark dilleri çalışmaları, Kazan ve St.Petersburg ile kıyaslandığında, kurumsallaşamamıştı. Özellikle 1835 ile 1852 arasında Moskova Üniversitesi'nde şark dilleri kürsüsünün öğretime ara vermesiyle Moskova'da şarkiyatçılık alanındaki eksiklik daha da hissedilir hale geldi. İşte bu eksikliği, 1827'de kurulan Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü dolduracaktı.

Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü, yukarıda da görüldüğü üzere aslında bir Lazarev Ermeni Mektebi olarak kurulmuştur. Mektebin kuruluşunda başlıca misyonu, bilhassa Ermeni ruhanî kurumlarına ruhban yetiştirmektir. Buna bağlı olarak 1817'deki tüzüğünde Ermenice dışında herhangi bir şark dili de bulunmamaktaydı. Ancak Ermenilerin yaşadıkları coğrafyalarda konuşulan dillere bağlı olarak olsa gerek, daha sonra birçok defa özellikle Farsça ve Türkçe'nin de müfredata dâhil edilmesi için girişimlerde bulunuldu.³¹ 1821 tarihli programla Farsça, Ermenice'den sonra eğitim programına dâhil oldu (Zinovyev 1855: 33; Baziyants 1961: 104). Bununla birlikte Lazarev Ermeni Mektebi'nin doğrudan bir Şarkiyat merkezine çevrilmesine yönelik talebin otokrasiden geldiği ileri sürülmekle birlikte, henüz 1827 öncesinde de Yekim ve Hristofor Lazarevlerin bu yönde adım attıkları dikkat çeker.³² İran ve Kafkasya ile ticarî bağları olan ve bu coğrafyalardaki Ermeni cemaatleriyle yakın ilişkileri bulunan Lazarevler, şark dillerinin öğretilmesinin ve Rusya bürokrasisine bu alanda mütercimler yetiştirilmesi gerekliliğinin

sahasında, meşhur Şarkiyatçı O.İ. Senkovskiy'nin talebesi N.G.Konoplev (1800-1845) vardı (Dantsig 1968: 43-48).

³⁰ Çarlık Rusyası'nda Türkçe tedrisâtının tarihi ile ilgili genel olarak bkz., Kononov (1974: 9-89). Sergey Uvarov, Rusya'da şarkiyat çalışmalarının sistematikleştirilmesinde ve gelişiminde mühim rol oynayan bir isimdir. Rusya'da orta ve yüksek eğitim modernleşmesinin mimarı olarak görülen Uvarov hakkında detaylı bilgi için bkz., Whittaker (1984: 128-188).

³¹ *TsIAM*, fond 213, opis 1, delo 1, list 4; 30 Haziran 1819 tarihli İvan Yekimoviç Lazarev'e gönderilen bu belgede, mektebe gimnazyum hakkı talep edildiği gibi Ermenilerin ticarî ilişkileri dolayısıyla Türkçe ve Farsça öğretiminin önemine vurgu yapılmaktaydı. Mektebin, Ermenileri Rus bürokratik hizmetlerine hazırlamak gibi bir misyonu olduğuna işaret edilmektedir.

³² 1823'te sunulan tüzük projesi, bunu açıkça göstermektedir; *TsIAM*, fond 213, opis 1, delo 1, list 39-52.

farkındaydılar. Halk Maarif Nâzırı A.Golitsın'a 1823'te sundukları taslak tüzükte bu kaygıyı açıkça dile getirmişlerdi.³³ Burada Ermeniler başta olmak üzere diğer milletlerden de mektebe kaydolanları devlet hizmetine hazırlamak, öncelikli amaç olarak vurgulanmaktaydı. Bu noktada dikkat edilmesi bir diğer husus, çarlığa memur ve bürokrat yetiştirmek Ermenileri Rus otokrasisine daha fazla eklemlediği ölçüde bürokrasideki nüfuzlarını güçlendirmelerine de yarıyordu.³⁴ Diğer yandan ilk başlarda farklı coğrafyalara ve devletlere dağılmış Ermeni ruhanî müesseselerine de hizmet etmesi planlıyordu; ruhanî ve ticarî kurumlara adam yetiştirmek, Ermenilerin milletleşme sürecinde oluşturulacak bağlar açısından oldukça kritik bir anlam taşıyordu. Mektebin kuruluş belgelerinde bir yandan devletin ihtiyaç duyduğu sahalarda şark dillerini bilen öğretmen ve tercümanlar yetiştirmek, diğer yandan Asya ülkeleri halkları hakkında faydalı istatistik ve tarih verilerinin toplanmasını kolaylaştırmak, Ermeni ruhanî ve ticarî kurumlarına hizmet etmek başlıca amaçlar olarak gösterilmekteydi. 1827'de Şark Dilleri Enstitüsü'ne dönüştürüldüğünde kabul edilen tüzüğün 2. maddesinde belirtildiğine göre "Enstitünün kuruluş amacı gençliğe, devlet görevlerine; askerî ve sivil görevlere hazırlanmalarına hizmet edecek ilimlerde eğitim ve öğretimin yollarını açmaktır" (*Pod vıysoçayşim... 1830*: 3-4). Bu amaca bağlı olarak şark dillerinin nazarı ve tecrübî olarak öğretilmesi ve imparatorluğun Asya devletleriyle ilişkilerine gereksinim duyulan şark dillerini bilen mütercimlerin yetiştirilmesi başlıca vizyon ve misyon olarak benimseniyordu. İlâve olarak da enstitünün ruhanî ve dinî kurumlara, özellikle Ermeni-Gregoryan Kilisesine hizmet etmesi de planlanıyordu. Kısaca Asya dillerini bilenlerin sayısının artmasının, bürokratik ve dinî beklentilerle teşvik edilmesi gerektiği, bu tüzüğe de bundan sonraki tüzüklere de yansımaktaydı. Yoksul Ermeni çocuklarının yetiştirilip, Ermeni cemaatinin pedagojik ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kurulan bu okul için Lazarev ailesi, otokratik aklın yönlendirmesiyle başka bir amaç belirledi. Okulu emperyal bürokrasiye hizmet edecek şekilde düzenleyip, Moskova'da filoloji eksenli şark çalışmalarının merkezî hâline getirdi.

Lazarev Enstitüsü'nün bir şarkiyat merkezine dönüştüğü günler, Rusya'nın İran ve Osmanlı'ya karşı savaşta olduğu yıllara tekabül etmekteydi. Otokrasinin askerî istihbaratından sorumlu olan Aleksandr Hristoforoviç Benkendorf'un Lazarev ailesi ile yakınlığı ve enstitünün teşekkülünü desteklediği biliniyor. Arakçeyev'den sonra enstitünün bir şarkiyat kurumuna dönüştürülmesine müteakip himayesini, Benkendorf üstlenmişti.³⁵ Benkendorf, Osmanlı Ermenilerinin vaziyetlerine de özel

³³ Daha 1821'de bu amaçlar dile getirilmişti; *TsİAM*, fond 213, opis 1, delo 1, list 6-8.

³⁴ Bu yorumu desteklemesi münasebetiyle 26 Kasım 1821 tarihli belgeye bkz., *TsİAM*, fond 213, opis 1, delo 1, list 33.

³⁵ *Semidesyatipyatiletie Lazarevskogo İnstituta...* 1891: 134-135. Ermeni Başpsikoposu Yohannes'in Majestelerine sunduğu 13 Ocak 1828 tarihli dilekçesinin kopyası. Başpsikopos, Ermeni milletinin Çarlığa sadakatinin itinayla altını çizmekteydi ve

bir ilgi göstermekteydi. Hristofor Lazarev'i de bu hususta özel olarak görevlendirmişti. Türkiye Ermenilerinin vaziyetini yakından takip eden Hristofor Lazarev, özellikle 1820'lerin sonundan itibaren bu konuda Gizli Polis Teşkilatı ve Jandarma Şefi Benkendorf aracılığıyla Çarlığa, muhtemelen İstanbul Ermenilerinden aldığı istihbaratlara dayanarak raporlar sunmaktaydı.³⁶

Oryantalist G.F.Ştorh, filolog F.A Adelung, Arabist Christian M. Fhrän³⁷ tarafından hazırlanan yeni tüzük, okulun tarihinde köklü bir dönüşümün önünü açmıştır; 26 Aralık 1827'de mektep, Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü (*Lazarevskiy Institut Vostochnh Yazıkov*) ismini almıştır.³⁸ Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nün, Avrupa'daki dördüncü Şark dilleri mektebi olduğunu da parantez içinde belirtelim.³⁹ 1835'te enstitü ikinci seviye bir mektep sayıldı ve bu önemli bir gelişmeydi. Bu dönemde Enstitü yönetimi iki temel amaç belirledi: Öncelikle Şark dillerine teorik ve pratik açıdan vâkıf birinci sınıf tercüman yetiştirmek ve ikinci olarak bütün Ermeni mektepleri ve Gregoryan Hristiyan Eğitim Müesseseleri için donanımlı öğretmenler yetiştirmek (Veselovskiy 1879: 132). 1830'larda yapılan düzenlemelerle, enstitü Maarif Nezâreti bünyesine daha fazla eklenirken, diğer yandan ikinci seviye bir mektep sayılmasıyla enstitünün şark dilleri öğretimine daha fazla ağırlık verdiği görülecekti (Ananyan 1998: 65).

Eğitim toplam 5 yıl olarak belirlenmişti. Arapça ile başlayan Şark dilleri öğretimi, takip eden 2 yılda Farsça ve en sona Türkçe öğretimi ile devam etmekteydi. Bu üç Şark dili, alfabeden başlayarak sentaksa kadar üç aşamada öğretilmekteydi. Enstitünün programı yalnızca Şark dilleri üzerine kurgulanmamış, Şark ülkelerinin siyasî, ekonomik, sosyal ve dinî-fikrî tarihiyle ilgili dersler de

Benkendorf'un, enstitünün otokrasiye sadık, özellikle yeni fethedilen güney sınırlar ve Kafkasya'ya yönelik askerî ve sivil memur adayı gençler yetiştirmesinde Benkendorf'un oynayacağı hayatî role dikkat çekmekteydi.

³⁶ *RGADA*, fond 1252, opis 1, delo 531, list 1-3. Yunan İsyanından sonra Ermenilerin Osmanlı'da çeşitli askerî görevlerde kullanılmasının tasarlandığına ilişkin 24 Nisan 1828-8 Nisan 1829 tarihlerini kapsayan bir istihbarat raporu özeti.

³⁷ Daha sonra Rusya Şarkiyatçılığının en önemli kurumlarından birisi haline gelecek olan Asya Müzesi'nin kuruluşunda başlıca rolü oynayan Alman kökenli Frähn, Kazan Üniversitesi'nde Şarkiyatçılığın temellerini atan isimdi. Rusya'da bu yüzyılda akademik Şark çalışmalarını başlatan isim olarak gösterilir (Frye 1972:45).

³⁸ (Zinovyev 1855: 38; Baziyants, 1961: 106). *Semidesyatipyatiletiye Lazarevskogo Instituta...* 1891: 136. Çar'ın enstitünün kuruluşuna yönelik beyannamesinin tarihi 19 Ağustos 1827'dir.

³⁹ Worrel, 1919, s.192-193. Buna göre Avrupa'daki ilk Şark dilleri mektebinin ilki Napoli'de 1727'de kurulan *Regio Instituto Orientale*, ikincisi 1754'ten beri Viyana'da faaliyet gösteren *Kaiserlich- und Königliche Konsularakademie*, üçüncüsü 1795'te Paris'te kurulan *École des langues orientales vivantes* yani bugünkü İNALCO'dur.

4.sınıftan sonra programa dâhil edilmiştir. Enstitüde başlangıçta aritmetik, teoloji, coğrafya, tarih gibi temel dersler yanında Rusça, Ermenice, Latince, Fransızca ve Almanca verilmekteydi. 1820'lerde buna önce Farsça, ardından 1830'ların hemen başında Türkçe-Tatarca ve Arapça eklenmiştir. Lazarev mektebinde Şark dilleri öğretimi, Rusya'daki diğer şarkiyat müesseselerinin aksine Yakın Şark lisanlarıyla sınırlıydı ve öyle de kalacaktı. Üstelik her ne kadar enstitünün ismi öyle olsa da Şark dilleri öğrenimi başlangıçta mecburî değildi (*Sobranie...* 1839: 142, 144,146). Daha ziyade teorik seviyede başlayan lisan dersleri, zamanla pratikle ve okumalarla devam ederdi.⁴⁰

Enstitünün programı yalnızca lisan öğretimi üzerine kurgulanmamış, şark ülkelerinin siyasî, ekonomik, sosyal ve dinî-fikrî tarihiyle ilgili dersler de 4.sınıftan sonra programa dâhil edilmiştir. Halk Maarif Nezâreti'nin talebiyle 1830'ların başından itibaren lisan öğretimi dışında, Yakın Şark ülkelerinin edebiyatları, tarih ve kültürleri, Müslüman ideolojisinin meseleleri, İslâm felsefesi de öğretilmeye başladı (*Pod vysoçayşim...*,1830: 14-15). 4.Sınıfta kadim Yakın Şark medeniyetleri anlatılıyor, derslerin yalnızca siyasî tarih merkezinde olmamasına ihtimam gösteriliyordu; Yakın Şark milletlerinin zihnî tekâmülü, iktisadî, dinî ve ticarî tarihine de özellikle programda yer verilmişti. 5. Sınıfta Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden XV. yüzyıla kadar Yakın Şark tarihi işlenirdi; bu tabii ki ağırlıklı olarak İslâm tarihi anlamına geliyordu ki, Bizans ve Batı ile İslâmiyet'in mücadelesi, Haçlı Seferleri anlatılır ve 1453'de İstanbul'un düşüşüne kadar devam edilirdi. Osmanlı tarihi ise 6. sınıf derslerinde işlenmekteydi ve programda geniş yer bulmaktaydı (Baziyants 1961: 107-108).

23 Haziran 1829'da, şark dillerinde eser basacak bir enstitü matbaası kurulmuştur. Matbaada 13 dilde kitap basılması tasarlandı: Rusça, Ermenice, Latince, Yunanca, Fransızca, Almanca, İngilizce, İtalyanca, Macarca, Gürcüce, Sırpça, Farsça ve tabii ki Türkçe (*Sobranie...* 1839: 186). Yüzyılın ilerleyen yıllarında da bu dillerin çoğunda kitap basılmaya başladı. Enstitü kütüphanesi kısa sürede Moskova'daki en zengin kütüphane hâline geldi; 1836'da 8 bin cilt kitap

⁴⁰ Amirhanyan, ilk on yılda Şark dillerinin mecburî olmadığını belirtmektedir. Ermenilere Türkçe ve Ermenice öğretilmekteydi, genelde Rus olan diğer talebeler ise genel bir gimnazyum eğitiminden geçmekteydiler. Gimnazyum eğitiminin dili Rusça'ydı ve mantık, tarih, din, psikoloji, matematik, fizik, botanik, coğrafya gibi dersleri içeriyordu. Amirhanyan'a göre 1848'den sonra Şark disiplinleri daha derinleştirilmiştir. Bu yıldan itibaren Arapça, Farsça ve Türkçe'den birini öğrenmek talebeler için zorunlu hale getirilmiştir. Kafkas kökenliler ise aynı zamanda Gürcüce, Ermenice ve diğer Kafkas dillerinden birini ise seçmekteydiler. Amirhanyan (1992, s.55). Genel disiplinler yanında ahlakî dersler de verildiği zikredilir. Ananyan (1998: 69).

mevcuttur ancak XX.yüzyılın başına gelindiğinde 13,737 cilt kitap bulunmaktadır.⁴¹ Özellikle şarkiyat alanında sahip olduğu bu kütüphane, enstitünün “gurur kaynağı” olarak gösterilmekteydi (Amirhanyan 1992: 60). O döneme kadar Rusya’da şarkî elyazmaları, özellikle Kazan ve St.Petersburg’daki şarkiyat kurumlarında toplanmaktaydı; Moskova’daki şark çalışmaları kaynak noksanlığını ortadan kaldırmak amacıyla Lazarev Enstitüsü’nde elyazması koleksiyonu da oluşturuldu. Lazarev Enstitüsü’nün elyazması koleksiyonunun bağışlar, satın alımlar yahut Yakın Şark *ekspedisyonları* yoluyla oluşturulduğu görülmektedir.⁴²

Başlangıçta enstitünün talebe sayısı fazla değildi. 1818’de başlangıç, orta ve yüksek olmak üzere üç temel sınıfta 30, 1825’te 70 talebesi olduğu dikkate alındığında, enstitünün yüzyılın ortasına doğru atılım yapacağı söylenebilir. 1834’e kadar 160’a yakın talebe yetiştirmiş, 240’a yakın da yatılı öğrencisi olmuş; toplam 400’e yakın talebesi olmuştur. 1848’deki dönüşümüne kadar⁴³ Şark dilleri talebeleri genel öğrenci kompozisyonunun küçük bir kısmını meydana getirmekteydi. Fakat 1848’deki yeniden yapılanmayla enstitünün talebe kompozisyonu hızla değişti; birinci sınıfa kaydolun 30 öğrenciden 16’sı Türkçe, Farsça ve Arapça’dan en az birini öğrenerek mezun oluyordu. 1865’te öğrenci sayısı 1100’ü geçtiğinde Yakın Şark dilleri öğretimi enstitünün ana işlevi hâline gelmişti (*Sobranie...*1839: 130; Veselovsky 1879: 131; *Semidisyatipyatiletie...* 1914: 140; Baziyants 1959: 18; Baziyants 1963: 293-294). Şark dillerini öğrenen talebelerin başlangıçta ağırlıklı olarak Ermeni ailelerden geldiği, Rus kökenlilerin daha ziyade gimnazyum eğitimini tercih ettiğinin de vurgulanması gerekmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında ise Kafkasyalı yerli ahaliden daha fazla talebe alınmakta ve Kafkasya kökenli talebelerin sayısı artmaktaydı. Enstitünün ilk mezunlarının üniversitelerde ders vermeye başlaması yahut Kafkasya’da devlet hizmetine girmesi, kurumun oryantalizm sahasında şöhret kazanmasını da sağladı (Amirhanyan 1992: 52). Diğer

⁴¹ Kütüphane hakkında bkz., *Tridtsatiletie Spetsialnih Klassov Lazarevskogo İnstituta..* 1903: XVII-XVIII. Kütüphane içinde Şarkiyat talebeleri için müstakil bir fon da vardı. Kütüphanenin kataloğu ayrıca 1888’de neşredilmiştir. Bkz., *Katalog knig i rukopisey bibliotek Lazarevskogo İnstituta Vostochnih Yazıkov*, Moskova 1888. Bu katalogda yaklaşık 200 tane Türkçe eser zikredilmiştir. 1896’da N.O.Emin tarafından, 1901’de ise Kananov tarafından güncellenen katalog ise 1888’den sonra alınan kitapları içerir.

⁴² Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü’ndeki Türkçe elyazmaları hakkında genel olarak bkz., Zaytsev (2008: 64-67). Amirhanyan, 1861 yılına ait Lazarev Enstitüsü Hususî Sınıfların kütüphane kataloguna göre 913 Ermenice, 319 Arapça, 272 Farsça ve 200’ün üzerinde Türkçe kitap bulunduğunu belirtir. 1913’e doğru kütüphanede, önemli bir kısmı şarkî eserler olmak üzere 40 bin civarında kitap kayıtlıdır (Amirhanyan 1992: 62).

⁴³ Bazı kaynaklarda enstitünün şark dilleri kürsüsünde 1837’den 1852’ye kadar zaman zaman öğretmen eksikliğinden dolayı derslere ara verildiği zikredilir (Torkunov 2015: 12).

yandan enstitü, kurumsallaştıkça talebelerini tatil dönemlerinden Yakın Şark ülkelerine göndermeye de başlayacaktır. Eğitim, yılın on bir ayı sürerdi ve Temmuz ayı, tatil olarak belirmemişti (Ananyan 1998: 57).

Öğretmenler başlangıçta Ermeni kökenliydi; ilerleyen zamanlarda Çarlık tebaasından değişik milletlerinden öğretmenler de ders vermeye başladı.⁴⁴ Enstitünün ilk Şark dilleri hocası, Ermenice dâhil diğer üçünü de birlikte veren başpsikopos ve seyyah Mihail Salatyandır. XIX. Yüzyılın 30'lu 40'lı yılları boyunca enstitüde Arapça ve Türkçe derslerini, Arakel Şahumov isimli Osmanlı tebaasından birisinin verdiği görülmektedir. Yüzyılın ilk yarısındaki Türkçe ve Türkoloji hocaları esasında meslekten pedagog değillerdi; örneğin Şahumov'un asıl mesleği, ticari temsilcilikti. Lâkin yüzyılın ikinci yarısında, pedagojik vasıfları haiz filologlar ve şarkiyatçılar ders verecekti (Amirhanyan 1992: 57). 1848'den sonra enstitü, nispeten ideal formuna kavuşurken, gittikçe Yakın Şark araştırmalarına adanmış bir kurum haline geldi; böylelikle Ermeni edebiyatı, Arap edebiyatı, Fars edebiyatı, Türk edebiyatı, Gürcü edebiyatı ve Yakın Şark tarihi muallimleri, enstitü bünyesinde düzenli olarak istihdam edildi.

4 Ekim 1834'de I.Nikolay, Jandarma'nın ve siyasî polis teşkilatının başındaki isim Aleksandr Hristoforoviç Benkendorf ile birlikte enstitüyü ziyaret etti. 1827'de General Arakçeyev enstitünün genel başkanlığından ayrıldıktan sonra Benkendorf bu görevi üstlenmişti (Kananov 1865: 26; Ananyan 1998: 65). Bu ziyaret tabii ki enstitünün otokrasinin himâyesine mazhâr olmaktan da öte onun, Rusya'nın Kafkasya açılımının bir vasıtası hâline geleceğine işaret ediyordu. Dolayısıyla enstitünün de buna göre şekillenmesi gerekmekteydi. 1840'larda otokrasi Lazarev Enstitüsü ile gittikçe daha fazla ilgilenmeye başladı ve enstitüyü kendisinin şark siyasetine adapte etmeyi de başardı.

Emperyalizm ve Oryantalizm Kavşağında: 1848 Sonrasında Lazarev Enstitüsü'nün Tarihine Bir Bakış

1840'lar, Kafkasya'ya yönelik Rus kolonyal siyaseti önemli bir dönemdi ve Dağıstan'daki isyan dolayısıyla Rus ordusu bu bölgeye yönelik geniş çaplı bir harekât yürütmekteydi. Aynı yıllar, Rusya'nın Kafkasya'nın kolonizasyonu ve

⁴⁴ Ananyan'ın belirttiğine göre Lazarev Enstitüsü, Rusya'daki diğer şarkiyat kurumlarının aksine ülke dışından eğitici getirmek konusunda muhafazakâr davranmıştır. Örneğin Kazan Türkolojisinin kurucuları, XIX.yüzyıl başında Rusya'da nitelikli şarkiyatçı olmadığından dolayı Almanya'da davet edilen Türkologlardan oluşuyordu. St.Petersburg şarkiyatçılığının kurucuları için de benzer bir argüman ileri sürülebilir. Örneğin Arapça ve Farsça dersleri için Fransa'dan hocalar getirilmiştir. Oysa Lazarev Enstitüsü'nün hocaları genelde Rus veya Ermeni olmakla birlikte ihtiyaç halinde Rusya tebaasından olmayan şark dilleri hocaları da istihdam edilmiştir. Arapça hocaları, Suriye'den getirilmiştir. Ayrıca bkz., Ananyan (1998: 69-70).

Çarlığa entegrasyonunda yetişmiş memurlara ihtiyaç duyduğu yıllardı.⁴⁵ 1843 senesinde, Kafkasyalılardan 5 kişi Lazarev Enstitüsü'ne, kendileri o bölgede göreve hazırlanmaları amacıyla, bizzat Çarın irâdesiyle tayin edildi.⁴⁶ Bu dönemde Kafkas Komitesi'nin önerileriyle Dâhiliye Nezâreti, Kafkaslarda görevlendirilecek memurların ve yerli dilleri iyi kullanabilen mütercimlerin yetiştirilmesi için enstitünün köklü reforma ihtiyacı olduğunu bildirdi. Enstitünün en önemli görevi şüphesiz Kafkasya'ya gönderilecek memurların Türkçe, Farsça, Arapça, Ermenice ve Kafkaslarda konuşulan yerel dilleri öğretmekti; böylelikle bir bakıma bürokrasinin resmî dil okulu hâline geliyordu (Baziyants 1959: 20). Dolayısıyla mevcut yapısı bu ihtiyacı layıkıyla yerine getirmesine müsait değildi. Nitekim Enstitünün, Rusya'nın şark üzerindeki idarî, askerî, ticarî ve kültürel sahalardaki faaliyetlerini, şark üzerine araştırmalar yürüten diğer bütün müesseselerden daha fazla benimsemesi bekleniyordu. Lazarev Enstitüsü, döneminin diğer şarkiyat kurumlarından farklı olarak 1840'lardan itibaren özellikle Kafkasya araştırmalarına da ayrı bir ehemmiyet verecektir.

Enstitünün tarihinde 1848'den itibaren üçüncü dönemin başladığı ileri sürülebilir.⁴⁷ General Benkendorf'un 1844'te ölümü üzerine enstitünün himâyesini, Lazarev ailesinin isteği üzerine tıpkı Benkendorf gibi Jandarma kumandanı (*Şef Jandarmı*) ve gizli polis şubesi yani III. şubenin (*tretye otdelenie*) müdürü, daha sonra da Dâhiliye Nâzırı olan Graf Orlov geçmiştir. Kafkas Komitesi ve enstitünün genel başkanı sayılan Dâhiliye Nâzırı Aleksey Fyodoroviç Orlov (1787-1862) döneminde enstitünün profili artık tamamen değiştirilecektir. 1848'de hazırlanan tüzük, Kafkas Askerî Komitesi'nin yani Kafkasya'nın idaresinden sorumlu askerî bürokratik yapının gözetiminde hazırlandı (*Semidesyatipyatiletie Lazarevskogo*

⁴⁵ 9 Kasım 1843 tarihli bir belge, enstitünün bu ihtiyaca göre yapılandırılması gerektiğine işaret eder. Nitekim Çar, Kafkasya'da görev yapacak iyi yetişmiş memur ve tercüman eksikliğini kabul etmektedir. Bu nedenle Kafkasya yerlilerinden gençlerin Ermeni Lazarev Enstitüsü'nde öğrenim görüp bu bölgede görevlendirilmesi gerektiği gündeme gelmiştir. İlk etapta Lazarev Enstitüsü'nde bu amaçla okutulacak olanların bölgedeki aristokrat, han ve bey ailelerden (*iz znatneyşih i poçetneyşih knyajeskih i dvoryanskih, a takje hanskih i begskih familii*) gelmesine önem verildiği anlaşılıyor. Ancak hayatını Kafkasya'daki görevine adanması beklenen Rus memurların çocuklarının bu bölgeye memur olarak atanmasına da izin veriliyordu. Talebelerin seçimi Kafkasya'daki idarî makamların nezaretinde gerçekleştirilecekti. Mektep eğitimini ortalama 6 yılda tamamlaması planlanan talebeler, nihai eğitimlerini görevlendirildikleri kurumda (bir tür stajyer olarak) alacaklardı. *TsIAM*, f.213, opis 1, delo 42, list 2-6.

⁴⁶ Çar'ın Kafkasya kökenlilerden Enstitüye talebe kaydedilmesini onayladığını belirten Benkendorf imzasıyla Hristofor Yekimoviç Lazarev'e giden bilgi; *TsIAM*, f.213, opis 1, delo 42, list 18.

⁴⁷ Baziyants'a göre ise bu dönem ikinci evredir (Baziyants 1973: 46-47).

İnstituta... 1891: 149). Nitekim Çarlık yönetimi için karşılaşılabilecek muhtemel sorun, tam olarak hâkimiyet altına alındıktan sonra Kafkasya'da kolonyal askerî bürokrasiden sivil bürokrasiye geçiş sürecinde bölgedeki mülkî idareye kadrolar yetiştirmektir. Otokrasi, Kafkasya'nın entegrasyonuna ve Kafkasya halklarının asimilasyonuna⁴⁸ pedagojik alanda destek verecek bir eğitim kurumuna ihtiyaç duymaktaydı; yerel dilleri bilen mahkeme memurlarına, vergi tahsildarlarına, mülkî memurlara, öğretmenlere, tercümanlara ihtiyaç duymaktaydı. Üstelik Çarlık yönetimi, Kafkasyalı çocukları ve gençleri, eğitim yoluyla otokrasinin 'meşrû' sınırları içine almazsa bu nüfusun gelecekte isyanı yeniden körükleyebileceklerinin de farkındaydı. Çarlık, yıllardır kendisini uğraştıran Kafkasya'da otokrasiye mutî bir tebaa yetiştirmek için eğitim alanında ihtiyaç duyduğu kurum olarak Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'ne yöneldi. Bu nedenle enstitü mezunlarının üniversiteler yerine doğrudan bürokraside göreve başlayabilmelerinin önü açıldı. Bununla birlikte Enstitü'nün Kafkasya'daki Ermeni ruhanî kurumlarıyla bağlarının sıkı bir şekilde devam etmesine, bu kurumlara ruhban yetiştirmeye devam etmesine ayrı bir önem verildi (*Materily dilya istori...* 1914: 46-47). Enstitü'nün aynı zamanda bir Ermeni mektebi olması dolayısıyla bu dönemde ticaret alanında uğraşmak isteyenlere de hitap ettiğini hatırlatmak gerekir.⁴⁹ Kafkasyalı yerli aristokratlardan burslu olarak talebe kabul edilmeye başlanması da otokrasinin kolonyal bir asimilasyon stratejisi olarak eğitimi nasıl bir emperyal aparat haline getirdiğine iyi örnek teşkil edeceği gibi, özellikle aristokrat ailelerden gelen çocuklardan talebe yazılmasına ilişkin tercih ise sınıfsal hassasiyetlerin kolonyal hırslarla nasıl tevîl edebildiğini gösterir.⁵⁰

⁴⁸ Asya halkların otokrasiye eğitim yoluyla asimilasyonu, I.Nikolay döneminin Maarif Nazırı Sergey Uvarov'un başlıca amaçlarından biriydi. Bazı tarihçiler Doğuluların eğitim yoluyla asimilasyonu politikasını, militan Ruslaştırma politikalarına göre daha insanî bulurlar. (Whittaker 1984: 211)

⁴⁹ Bu konudaki bkz, *Semidisyatipyatiletie Lazarevskogo İnstituta* 1891: 137'de, Ermenilerin Rusya'nın güney ticaretinde oynadığı role yapılan vurgu, bu bağlamda ele alınmalıdır. Bir diğer ayrıntı, Enstitüde öğretilen Ermenice Şark'ın kadim medeniyetlerinin araştırılması ve özellikle Bizantinistik alanında oryantalizme hizmet edeceği ölçüde Rusya tarihine de hizmet edecektir. Halk Maarif Nezareti ile yapılan yazışmalarda, nasıl Kazan Üniversitesi'nde bir Tatarca kürsüsü bu bölgedeki bürokratik aygıtlar için gerekliyse Moskova'da, Lazarev Enstitüsü bünyesinde bir Ermenice kürsüsünün de Rusya'ya iltihak olan Kafkasya halklarının idaresi için gerekli olacağına işaret edilir.

⁵⁰ Lazarev Enstitüsü'ne kaydettirilen Kafkasyalı aristokrat ailelerinin çocuklarına ilişkin bkz., *TsIAM*, f.213, opis 1, delo 42, list 26-45. Bu noktada mektebe ilk kaydettirilenler arasında bölgedeki Ermeni kökenlilerden yaşları 11 ila 14 arasında değişen çocuklarına öncelikli verildiği ileri sürülebilir. Bunlara yıllık 1000 rubleye yakın burs verildiği de görülmektedir. Daha sonra Gürcü kökenliler de mektebe kaydettirilmeye başlandı;

ÇARLIK OTOKRASİSİNİN HİZMETİNDE BİR ŞARKİYAT VE TÜRKOLJİ MEKTEBİ

Enstitünün birinci sınıf bir mektep olarak kabul edildiği 1848'deki tüzüğünde öğretim programı, St. Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Kürsüsü'yle aşağı yukarı aynı seviyeye çıkarıldı. 8 yıllık bir öğretim programı oluşturulup, ilk 6 sene gimnazyum eğitimine tahsis edildi; bu eğitim sürecini de kapsayan 7 yahut 8 senelik sürecin önemli bir kısmı, ayrıca tamamen şark dillerine vakfediliyordu (Zinovyev 1855: 52-53). Yani 1848'den sonra enstitü bünyesinde ilahiyat eğitimi de içerecek şekilde bir gimnazyum eğitimi, bir de ayrı olarak fakülte seviyesinde ve üniversitedeki fakülte haklarına sahip olmak suretiyle şark dilleri hususî eğitimi verilmekteydi. Gimnazyum eğitimi sıradan genel eğitim statüsündeyken şark dilleri ve şarkiyatçılık programı, üniversite yani yükseköğretim seviyesine tekabül etmekteydi. Örneğin 1862-1863 akademik yılı programına bakıldığında, enstitüde gimnazyum eğitiminin beşinci yılından itibaren ikinci aşama diploması alıp, liseye kaydolup ruhban olmak isteyenler için yani teoloji şubelerinde ruhanî eğitim başlıyordu. Bunlar tamamen Ermeni Kilisesi'nde istihdam edilecek ruhban ve görevliler içindi. Gimnazyum aşamasını bitirenler, eğer hususî sınıflara kaydolup şark dilleri öğrenimine devam etmeyeceklerse, üniversitelere kayıt ve devlet hizmetine giriş hakkı kazanıyorlardı (*Kratkiy otçet...* 1863: 27-28).

1859'da Hâriciye Nâzırı Gorçakov'un enstitüyü ziyareti ve oradaki eğitimden sitâyişle bahsedip, başında bulunduğu bakanlık açısından enstitünün önemine vurgu yapması, enstitünün popülaritesini yükseltmiştir; enstitü Rusya hariciyesine diplomat da yetiştirmekteydi. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki 1897-1909 arasında Osmanlı Devleti'nin kritik yıllarında İstanbul'da görev yapacak Rus elçi İvan Alekseyeviç Zinovyev, bu enstitüden mezun olacaktır. Yine enstitüyle ismi

TsIAM, f.213, opis 1, delo 42, list 79. Devlet, Kafkasya kökenli bu talebelerinin başarı durumlarını da yakından takip etmekteydi. Mezuniyet başarılarına bakıldığında Arapça'dan genelde başarısız olan bu talebelerin Türkçe ve Farsça'da başarılı oldukları görülür. Diğer yandan 1848 yılına ait bir belgeye göre Kafkasya kökenlilerin burada eğitim almalarının avantajları şöyle sıralanıyordu: Evvela Enstitüde eğitim, normal bir gimnazyum eğitiminde verilen bütün konuları içerecek şekilde 5 yıl ile sınırlandırılmıştı; ancak bu ilk dönemde buna ilave olarak sıkıştırılmış ve özet bir şark dilleri eğitimi de verilmekteydi. İkinci olarak bunu bitirebilmek için talebelerin, şark dilleri şubesinin hiç olmadığı ve bu alanda kendilerini yetiştiremeyecekleri Moskova Üniversitesi'ne de kaydolmaları şartı vardı. Üçüncü olarak buradaki talebeler, Tiflis Gimnazyumunda hiçbir zaman elde edemeyecekleri bazı hak ve imkânlarla sahip olacaklardır. Üstelik Lazarev Enstitüsü talebeleri, St.Petersburg Üniversitesi'nde verilen şark dilleri programını da görmekteydiler. Diğer yandan enstitü, Kafkasya vilayetinde gerekli olacak olan yeterli bir hukuk eğitimi de verme iddiasındaydı. Bazı yönleriyle enstitüdeki program, St.Petersburg Üniversitesi'nde dahi mevcut olmayan konuları da içeriyordu. (*Semidesyatipyatiletie Lazarevskogo İnstituta* 1891: 150-151).

birlikte anılan Şarkiyatçı V.F.Minorskiy de XX. yüzyıl başında Rusya'nın İstanbul misyonunda görev yapacaktır. Enstitüden yetişen şarkiyatçı-diplomat ve şarkiyatçı-bürokrat profiller, Lazarev Enstitüsü merkezli Moskova Türkolojisinin, Tatar toplumunun ortasındaki Kazan'da olduğundan veya ilmi faaliyetlerin, müzelerin ve kütüphanelerin yarattığı entelektüel atmosferin bulunduğu St.Petersburg'dakinden daha fazla otokratik aparatlara hizmet ettiğine delalet eder (Frye 1972: 40-41). Kolonyal politikanın ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş 1848 tüzüğü, daha ileri bir ilmi ihtiyaca hizmet edemediğinden, 1860-1865 arasında enstitüde bir reorganizasyon yapılması ihtiyacı daha belirginleşti. Lâkin bu yeniden yapılanma da Kafkas Komitesi ve Maarif Nezâreti'nin beklentilerine göre yapıldı. 1860'da bütün Rusya'daki eğitim ıslahâtından kendi yapısını büyük ölçüde muhafaza ederek çıkan enstitüde gimnazyum ve yüksek ihtisas sınıfları ayrı kalmaya devam etmiştir. 1865'ten itibaren şark dilleri yalnızca üst sınıflarda öğretilmeye başlandı; gimnazyum seviyesindeki daha alt sınıflarda ise kadim dillerin öğretilmesi gündeme geldi (Baziyants 1961: 108). 1871'de Türkçe-Tatarca kürsüsü yanında Arapça ve Farsça kürsüleri oluşturuldu. 1870'lerde hususî sınıflarda okutulan şark dilleri dersleri, St.Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nden daha fazla ve doluydu. Bu dönemde Şark Tarihi Kürsüsü de oluşturuldu. Şark kaligrafisi de bu yeni tüzükle birlikte programa dâhil edildi. 1880'lerde S.E.Sakov, M.O.Attai ve Ter-Zaharov tarafından verilen kaligrafi derslerinde öğrencilere nesh ve alt türleri, rik'a, divanî ve ilerleyen kurlarda nesh-i tâlik ve nesh-i şikeste öğretilmekteydi. (Baziyants 1961: 110). Diğer yandan Azerbeycan, Ermeni ve Gürcü dilleri ve tarihleri de programda yer almaktaydı.

1872'den itibaren enstitü yönetiminin yarı özerk yapısı tamamen ilga edilip, doğrudan Maarif Nezâreti'ne bağlandı. 16/28 Haziran 1871'de yeni tüzüğe göre hususî Lazarev Enstitüsü bir hazırlık, yedi gimnazyum sınıfı ve üç hususî sınıftan oluşmaktaydı. Gimnazyum eğitimi, genel eğitim ve üniversiteye hazırlık eğitimine yönelik olarak devam etmekte, hususî sınıflar ise tamamen şark dillerine yönelmekteydi. Bu sınıflarda şark dilleri öğretimi, 3 yıl olarak belirlendi ve 9 kürsü vardı: Ermeni Edebiyatı, Arap Edebiyatı, Fars Edebiyatı, Türkçe-Tatarca Dili, Şark Tarihi, Rus Edebiyatı, Gürcü Edebiyatı, Fars ve Türk Dilleri Pratiği, Şark kaligrafisi kürsüleri vardı. Gimnazyum ile Hususî Sınıfların programları ve yönetmelikleri farklıydı ancak Hususî Sınıflara kayıtlı öğrenciler için bütün dersler zorunluydu; ancak yalnızca Ermenice ve Gürcüce, sadece Ermeni ve Gürcüler için mecburiydi. Hususî sınıflarda şark dilleri öğretimi 3 yıl ile sınırlanmış olsa da hazırlanan müfredat, St.Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesi müfredatının fevkindeydi.⁵¹

⁵¹ (Baziyants 1973: 91-93) 1859'da yayınlanan müfredatta 3. sınıftan itibaren verilmeye başlayan Türkçe ve Tatarca programı şu şekildedir: Sınıf 3: 1- Alfabe ve harflerin telaffuzu. 2- Telaffuzu yöneten işaretler (üstün, esre, ötür). 3- Türkler tarafından

Araplardan ödünç alınan işaretler (cezm, teşdid, hemze, medde). 4- Ünlü harfler ve bunların ünsüzlerle birleşimi. 5- Harflerin üç şekilde görünümü yani önceki ve sonraki harflerle ne zaman ve nasıl birleştiği. 6- İşaretlerle yazılmış metin okuma. 7- Kelime ezberleme (Öğretmen ve Bay Budagov tarafından hazırlanmış ders kitabı rehberliğinde). Kitabın adı: *Choix des fables traduites en turque par un efendie de Constantinopole et publiés par Victor Letellier à Paris en 1826*. 4. Sınıftaki Türkçe ve Tatarca müfredatı ise şu şekildedir: Türkçe ve Tatarca'dan Rusça'ya tercüme. 1- İsimler. cinsiyetleri ayırmak için Türkler ve Tatarlar tarafından kullanılan kelimeler; oğul-kız, erkek-dişi. 2. Çoğulların oluşumu 3. Arapça'dan alınan forma göre çift sayılar 4- İsmi halleri. 5- Ünlü ve ünsüz seslerle biten kelimelerin çekimi. 6- Sıfatlar ve isimlerin sıfatlarla ve sıfatlız kullanımı. 7- Karşılaştırma derecelerinin öğretimi. 8- En üstünlük derecesinin öğretimi. 9- Türetilmiş isimler. 10- Fiilden türetilen isimlerin ayrışması, etken, eyleyen ve onların üçüncü halleri 11- -lu, -li, -lık, -lük eklerinin anlamı. 12- Küçültme ekleri 13- Türkçe ve Tatarca konuşmada ve yazmada ifadeye daha fazla vurgu vermek için kullanılan eklerin muhasebesi 14- Birleşik isimler: a) Arapça ve Farsça iki isimden oluşanlar b) İsim ve sıfattan oluşanlar c) Sıfat-fiil ve isimden oluşanlar d) Herhangi bir ekten ve isimden oluşanlar. Türklerin kendileri tarafından oluşturulan Türkçe-Tatarca sözcüklerde birleşik kelimelerin kökü nasıldır? 15- Diğer sözcüklerle veya bağımsız olarak kullanılan sıralı ve nicel sayısal isimler. 16- Bütünleşik ve ayrıık isimler 17- Yarım, yarı, çeyrek ilgeçlerinin anlamı. 18- Arapça kesirli isimler 19- Sayısal isimlerden sonra kullanılan sözcüklerin muhasebesi 5. Sınıftaki müfredat: Türkçe'den Rusça'ya Kazem Beg'in 1854 baskı kitabından tercüme. Tatarca'dan Rusça'ya tercüme: *Choix des table traduites en turque et publiques par Letellier*. Gramer: 1- a) Zamirler b) Şahıslar c) İşaretler d) İlgi zamirleri ve bağlayıcılar e) Sorular f) Belirliler g) Belirsizler h) İyelikler i) 1. 2. ve 3. şahıslarda iyelik zamirleriyle karakterize edilen harfler veya ekler 2- 1. 2. ve 3. şahıs iyeliklerin çekimi 3- Dönüşlü zamirler; *kendü* ve *özü*. Fiil 1- İki fiil çekiminde temel ayırım 2- Birinci tip fiiller, ikinci tip fiiller, türetilmiş fiiller, birleşik fiiller 3- Fiilin olumsuz formu 4- Fiilin olanaksız formu 5- Fiilin zorunlu formu 6- Fiilin edilgen formunun oluşumu 7- Fiilin dönüşlü formu 8- Fiilin işteş formu 9- İkinci tip fiillerin anlamı a- Olumsuz fiil, Sevmemek b- Olanaksız olumsuz fiil, Sevmemek c- Ettirgen fiiller, Sevdirmek d- Olumsuz ettirgen fiiler, sevdirmemek e- Olanaksız olumsuz ettirgen fiiller, Sevdirememek f- Edilgen fiiller, Sevilme g- Olumsuz edilgen fiiller, Sevilmemek 10- Farsça ve Arapça sözcüklerle kullanılan en önemli fiillerin muhasebesi 11- Kuralsız yardımcı başlıca fiillerin çekimleri, Olmak 12- Kurallı basit yardımcı fiillerin çekimi, Olmak 13- Kurallı fiillerin çekimi, Sevmek 14- Kuralsız olumsuz fiillerin çekimi, Değilim 15- Kuralsız fiillerin çekimi, Var olmak, Yok olmak. 16- Fiilden isim yapan ekler. Sınıf VI. Kazem Beg'in kitabının rehberliğinde Türkçe'den Rusça'ya çeviri. Leyla ve Mecnun kitabından Tatarca'dan Rusça'ya çeviri. Gramer: 1- Son takılar ve çekilmiş zamirler ve isimlerdeki ismin hallerini betimleyen heceler 2- Son takıların muhasebesi 3- Nitelik ve nicelik zarfi. Zaman, mekân, onay, red, soru, şüphe. Zarf formunda kullanılan Arapça ve Farsça sözcükler 4- -ce, -çe, -nice takıları anlamı ve -den sözcüğü üzerinden zarf oluşumu 5-

1870'lerdeki değişimin sonuçlarının akademik açıdan daha faydalı olduğunu ileri süren raştırmacılar vardır. Maarif Nezareti'ne bağlanan enstitüde⁵² 3 Yakın Şark dili tedrisâtı ve tarih derslerine ilâve olarak etnografya dersleri de kondu; böylelikle mektep, tam anlamıyla Yakın Şark mütehassısları yetiştiren bir Şarkiyat müessesesi oldu. Bu dönemde Arapça edebiyatı hocası G. A. Murkos ve M.O.Attai⁵³, Fars dili ve edebiyatı hocası Stefan İsayeviç Nazaryan ve Türkoloji hocası da Lazar Emmanueloviç Lazarev'dir (1822-1884).⁵⁴ Derslerin öğretilme metodu, St. Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi ve Paris Yaşayan Şark Dilleri Okulu'nun (İNALCO) metodlarından mülhem hazırlanmıştı.⁵⁵ G.İ. Kananov⁵⁶ eski

Basit ve birleşik bağlayıcılar 6- Ünlemler, ünlem formunda kullanılan Arapça ve Farsça sözcükler. Not: Genel Gramer dersleri Kazem Beg'in 1846 baskı kitabının rehberliğindedir (*Programmı Lazarevskogo İnstituta* 1859: 237-242).

⁵² Bu dönemde Lazarev ailesinin erkek soyu tükenmiş, Hristofor Lazarev ise torunu Knez Simyon Davidoviç Abamelik'i enstitünün hâmisini olarak atamıştır. Simyon Davidoviç Abamelik Çar'ın izniyle Abamelik-Lazarev soyismini taşımaya hak kazanmış, böylelikle Rusya'da iki önemli Ermeni aile, Abamelikler ile Lazarevler birleşmiştir. Simyon Davidoviç'in oğlu Sergey Davidoviç ile sanat tarihçisi Adrian Viktoroviç Prahov ve ressam Vasiliy Dmitriyeviç Polenov'un 1880'lerde çıktıkları Ön Asya seyahatinin sonuçlarının oryantalist çevrelerde epeyce ses getirmesinden dolayı Sergey Abamelik-Lazarev, Paris Bilimler Akademisi'ne kabul edildi. Bu saha araştırması sırasında Sergey Abamelik-Lazarev'in Palmira'daki kazılar sırasında bulduğu ve M.S.137'ye tarihlenen taş levha, Aramca ve Grekçe gümrük tariflerini içermesi dolayısıyla oldukça ses getirdi (Torkunov 2015: 13).

⁵³ Grigoriy Abramoviç Murkos (1846-1911), Şam doğumlu Arap kökenli bir Ortodoks'tu. İstanbul Fener-Rum Mektebinde eğitim almış, ardından Rusya'ya gidip St.Petersburg'da teoloji eğitimi aldı ve Şarkiyat Fakültesi'nde öğrenim gördü. Bu fakültenin tavsiyesiyle de 1872'de Lazarev Enstitüsü'ne davet edildi. Murkos, başından beri derslerin teorik ve pratik olarak ikiye ayrılması taraftarıydı ve pratik dersleri doğuştan bir Arap olan Atai'a vermeye başladı (Baziyants 1973: 99).

⁵⁴ (Ananyan 1998: 70). Lazarev ailesinin bir mensubudur ve Lazarev Enstitüsü'nde Türkçe-Tatarca ve Farsça öğrenimi gördükten sonra 1862'de St.Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde "Fuzuli'nin Leyla ile Mecnun Şiiri Üzerine Analiz" başlıklı master tezini savundu. 1871'den sonra Lazarev Enstitüsü'nde Türkçe-Türkoloji ve Farsça dersleri verdi. 1864-1866 arasında iki mühim eser verdi ve Rusça-Türkçe-Tatarca-Farsça sözlük de hazırladı; lâkin bu neşredilmedi (Kononov 1974: 141).

⁵⁵ (Baziyants 1961: 109-110). Enstitü, Avrupa şarkiyatçılığı ve Türkolojisi ile bağlarını yüzyılın ilerleyen yıllarında daha da sıkılaştırdı ve Avrupa oryantalizm cemaatinin bir parçası hâline geldi. Paris, Viyana, Venedik ve İstanbul başta olmak üzere Avrupa'nın şarkiyat merkezlerinde haberleşme üyeleri bulunduğu gibi, Orta ve Yakın Şark'ın belli başlı şehirlerinde de haberleşme üyeleri olduğu görülmekteydi (Ananyan 1998: 71).

Mısır, Asur, Babil ve İran tarihi, İslâm ve Selçuklu tarihi dersleri; V.İ.Gerye ise İran ve Harezmi tarihi, ayrıca Kafkasya tarih ve kültürü, etnografyası üzerine dersler vermekteydi. L.E. Lazarev'in ve F. Y. Korş'un çalışmaları gerek akademik gerekse de idarî olarak enstitüde çığır açtı; Korş, alanında uzman bir Semitolog, Türkolog, Mongolog, İndoiranolog ve Kafkazologdu. Lazarev'in 1884'te ölümünden sonra Türkçe dersleri S.E.Sakov, pratik Türkçe dersleri ise S.G.Tserunyan tarafından yürütüldü. 1901'den sonra Türkçe-Tatarca kürsüsü, Osmanlı Türkçesi, Tatarca, Azerice ve Özbekçe öğretmeye devam etti.

Şarkiyat öğretiminin tamamlayıcı bir parçası olması münasebetiyle talebelerin ve hocaların saha araştırmaları yapmaları için Türkiye ve İran'da görevlendirilmeleri, yüzyılın son çeyreğinde adeta enstitünün genel bir politikası haline geldi. N.Afanasyev, A.Kırımiski, V.Miller ve V.Minorski gibi Şarkiyatçılar, çeşitli defalar saha araştırmaları için Osmanlı ve İran'a gönderilmişlerdi. Çarlığın son günlerinde enstitünün yetiştirdiği en önemli Türkolog olan Vladimir Aleksandroviç Gordlevski (1876-1956)⁵⁷ 1904'te araştırma yapmak maksadıyla 2 seneliğine Anadolu'ya geldi.⁵⁸ Osmanlı resmî makamlarından gerek İstanbul'da gerekse de Anadolu'da Konya, Hüdâvendigar, Ankara, Amasya gibi merkezlerde hem Osmanlıcasını tatbikî surette geliştirmek ve hem de ilmî araştırmalar yapmak için İstanbul'daki Rusya sefaretini vasıtasıyla izin talep etmiş, kendisine gerekli izinler verildi; lâkin araştırmalarının takip edilmesi yönünde Bâbiâli hassas davranıyordu.⁵⁹ Osmanlı'da geçirdiği günler genç şarkiyatçının

⁵⁶ 1870'ten sonra enstitünün yeniden yapılanmasında büyük hizmetleri olan Kananov (1834-1897), Lazarev Enstitüsü'nde yönetici olarak görev yaptığı gibi, şark tarihi derslerinden de sorumluydu. Kananov'un Osmanlı Ermenileri ve Ermeni meselesi üzerine yaptığı çalışmalar ve faaliyetler Rusya kamuoyunda oldukça dikkat çekmiştir (Baziyants 1973: 98).

⁵⁷ Gordlevski 1895'de gimnazyumdan mezun olmasına müteâkip Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü hususi sınıflarına kayıt yaptırmış, 1899'da burada lisans öğrenimini tamamladıktan sonra da ardından 1899-1904 seneleri arasında Moskova Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesi'nde okumuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz., Arakin (1975: 67-74)

⁵⁸ Gordlevski'nin enstitü bünyesindeyken mi yoksa Moskova Üniversitesi bünyesindeyken mi Osmanlı'ya araştırma gezileri düzenlediği konusunda farklı bilgiler vardır. Miliband Enstitü'deyken görevlendirildiğini iddia etmektedir (Miliband, 2008: 345).

⁵⁹ *BOA.BEO.2635/197562* (30 Cemaziyevvel 1323/ 2 Ağustos 1905) Gordlevski'nin tavsiye mektubu ve izin talebi. *BOA.DH.MKT. 975/48* (18 Rebiülahir 1323/ 22 Haziran 1905) Osmanlıca teorigini pratiğe dönüştürmek üzere Dersaadet Rusya Sefareti aracılığıyla Ankara, Konya ve Hüdâvendigar vilayetlerini ziyaret için yaptığı müracaat üzerine kendisine izin verilen Moskova Elsin-i Şarkiyeye Mektebi mensuplarından Möşyo Gordlevski'nin buradaki hal ve harekâtının gözden kaçırılmamasının gerektiği noktasında Bâbiâli uyarıda bulunuyordu. Ayrıca *BOA.İ.HR. 397/1323* (25 Temmuz

muhayyilesine dokunmuş ve akademik hayatını Türkiye'nin sosyo-kültürel tarihi ve diline vakfetime karar verdi. Fransa'daki araştırmalarına müteakiben 1907'de Moskova'ya döndükten sonra Lazarev Enstitüsü'ne Şark Dilleri Edebiyatı ve Türk Dili hocası olarak davet edildi. Gordlevskiy, klasik Şarkiyatçılığın tipik bir numûnesiydi; dolayısıyla filoloji merkezli olmak üzere sosyo-kültürel tarih, edebiyat ve etnografyayı Türkoloji disiplininde birleştirmiştir: "Dil, halkın ruhunu anlamak için anahtardır ve şüphesiz dil, öncelikli yeri işgâl etmelidir"(Arakin 1975: 68).

Lazarev Enstitüsü, yüzyılın ikinci yarısında Kafkasya'daki Rus otorilerine hizmet etmeye devam etti. Burslu öğrencilerin Kafkasya'da zorunlu hizmetlerine dâir bir ibare, enstitünün 1870'deki tüzüğüne yerleştirilmişti. Yüzyılın ikinci yarısında müfredat, ağırlıklı olarak Yakın Şark üzerine derslerden oluşuyor; Arapça, Farsça ve Türkçe derslerine, diğerlerine göre daha fazla zaman ayrılıyordu. Mezunların diplomatik misyonlarda istihdam edilme ihtimali doğrultusunda Fransızca ve Fransız oryantizmi, şarkiyat sınıflarında 1875'ten itibaren etkisini arttırmaya başladı. Diğer yandan 1880'lerden itibaren yeni metodlar arayışına giren enstitü yönetimi, Arapça öğretimini gittikçe Türkçe ve Farsça'dan ayırmaya başladıkları gibi, sözlü sınavlara yazılı sınavlar da ilave etmeye başladılar. Buna bağlı olarak kaligrafi derslerinin önemi gittikçe arttı. (Baziyants 1973: 101).

Sonuç Yerine

Çarlık Rusyası'ndaki orientoloji çalışmalarının Edward Said'in paradigmasını destekleyip desteklemediği üzerine Batı literatüründe tartışmalar devam etmektedir.⁶⁰ Rusya oryantizmi söz konusu olduğunda Said'in müphem ve muğlak kalması, tartışmanın kuramsal boyutunu daha da tartışılır hale getirmektedir. Onun Almanya ve -Almanya üzerinden şarkiyatçı disiplinle tanışan- Rusya konusundaki müphemliğinin, paradigmasının 'Batı Avrupa' ölçülerine göre biçilmesiyle doğrudan alakalı olduğunu düşünen tarihçiler vardır. Bunlara göre Avrupa entelektüel tarihinde berrak bir şekilde hâkim olan "Garp" ve "Şark" dikotomisi, Çarlık Rusyası söz konusu olduğunda tartışmaya açık hâle gelir. Daha organik bir milliyet algısına sahip olduğu düşünülen Çarlık dönemi ideolojisinde Rusların kendilerinin nereye ait olduğuna yönelik tartışma, bütün XIX. yüzyılda da Rus entelektüel hayatının merkezinde yer almıştır. Adeeb Khalid, Rus emperyal siyaseti

1905). Moskova El sine-i Şarkiy e Mektebi'nin mezun ve mensubininden Gordlevskiy'nin Osmanlıca lisanındaki nazariyatını genişletmek üzere Hüdâvendigâr, Ankara ve Konya vilâyetlerinde seyahat etmesine izin verilmiştir. *BOA.DH.ŞFR. 420/10*. Moskova El sine-i Şarkiy e Mektebi Lisan-ı Osmani Profesörü Mösyö Gordlevskiy'nin Amasya dâhilinde eski eserler hakkında tedkikâta bulunmak üzere Amasya'ya geldiği ve takip edildiğine dair Sivas'tan gönderilen şifre telgraf.

⁶⁰ *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* dergisinin 2000 senesindeki 4 sayısı, bu tartışmalara ayrılmıştı.

üzerine son yıllarda ortaya çıkan çalışmaların, Rusya Oryantalizminin Said'in paradigması çerçevesinde yeniden tartışılması gerekliliğini de beraberinde getirdiğini vurgulamış ve kendisinin görüşü -her ne kadar uygulamada Fransız ve İngiliz örneklerinden farklı yöntemlerle de olsa- Rusya'da da Şarkiyatçı ihtisasın emperyal hedefler doğrultusunda pek tabii kullanıldığı yönünde olmuştur; nitekim Oryantalizm, irkî bir mesele değil, bir medeniyet meseledir ve “tarihi olmayan halklar” icâd eder.⁶¹ Çarlık döneminde şarkiyatçı kurumlar hem emperyal hem de epistemolojik açıdan iktidar mekanizmalarına hizmet etmişlerdir.

Rusya şarkiyatçılarının ve türkologlarının şahsî tecrübeleri bu bakımdan farklılık arz eder: Vasiliy Vasilyeviç Grigoryev'in emperyal siyasetin failleri yani askerî ve sivil bürokratlarla münasebetinin başarısızlığı üzerinden Rusya Şarkiyatçılığı ve Türkolojisi'nin emperyal ideallere mesafeli olduğuna dair bir genelleme, Çarlık otokrasisiyle güçlü bağları olan Nikolay Petroviç Ostroumov'un şahsî tecrübesi üzerinden çürütülebilir. Nihayetinde Rusya'nın bozkıra yaklaşımını ve onu ne derecede *şarkılaştırdığı* tartışmaya açık bir meseledir. Said'in paradigmasının gelişigüzel genellemelere müsait olmadığına, Çarlık Rusyası örneğinde şarkiyatçılığın her zaman emperyal siyasetle organik bir bağının olmadığı durumlara tesadüf etmenin mümkün olduğuna dikkat çeken argümanlar vardır.⁶² Bir disiplin olarak *vostokovedeniye* ile *orientalism* arasında bazı farklılıklar olduğunu iddia edenler, etnografyanın *vostokovedeniye* için oynadığı kritik rolün onu yalnızca metin merkezli olmaktan çıkarıp, kültür merkezli hâle getirdiğini ileri sürerler; bu da *epistemolojik nihilizm* olarak eleştirilen Said tarzı Oryantalizm paradigmasına yöneltilmiş hafife alınmayacak türden bir eleştiridir. Diğer yandan Said tarzı oryantalist paradigmanın Rusya Şarkiyatçılığının mazisi üzerinde test edilmesi meselesinde tercihini, tarihî özgünlükler dikkate alınmak şartıyla *universalist* yani dikkatli kullanılması şartıyla tatbik edilmesi yönünde kullananlar da vardır.⁶³ Konunun uzmanlarından bazıları, kimi Rusya şarkiyatçılarının Said'in kalıbına

⁶¹ (Khalid, 2000: 692-696) Halid'in vurguladığı başka bir nokta daha vardır: Oryantalizm yalnızca oldukça yüksek düzeyde yazılı kültür üreten kadim uygarlıkları konu edinmiş, Afrika'nın devletsiz halkları ile Avrasya'nın steplerinin göçebe toplumlarını konu dışında tutmuştur. Yazılı kültür üzerine odaklanma, filolojiyi disiplinin merkezine çekmiştir. Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü, bu şablona oturması bakımından klasik bir oryantalist merkez görünümü verir.

⁶² Mesela bkz., Knight, (2000: 701-715). Ancak o da Rus Şarkiyatçıların ve Türkologların Rus otokrasisinin emperyal hayallerine mesafeli kalamadığını itiraf eder. Rus Şarkiyatçı söyleminde de Avrupalı muadillerindekine benzer şekilde, “atâlet”, “despotluk”, “hilekârlık” ve “günâhkârlık” sıklıkla Asya'ya işaret eden mecazlardır.

⁶³ Mesela bkz., Todorova (2000: 719-720).

uyarken kimilerinin uymadığı sonucuna ulaşır ve Asya ile ilgilenen Rusyalı bilginlerin tek bir arketipe indirgenmesinin imkânsız olduğunu vurgularlar.⁶⁴

Şarkiyatçı bilginlerin münferit tecrübelerinin ancak Rusya Şarkiyatçılığının kurumsal tarihi içinde bir anlam ifade ettiği kanaatindeyiz ve bu bakımdan Rusya Şarkiyatçılığının anatomisinin de ancak bu şekilde çıkarılabileceğini ileri sürmekteyiz.⁶⁵ St.Petersburg, Moskova ve Kazan'da müteşekkil şarkiyat kurumlarının otokrasi ile doğrudan ve organik bağları, Rusya Türkolojisinin Çarlığın emperyal ihtiraslarına paralel olarak geliştiğine delalet eder. Diğer yandan Şarkiyatçı bilginin üretildiği müesseselerin salt akademik oluşumlar olmadığını da vurgulamamız gerekir ve Rusya otokrasisinin akademik özerklik konusunda yalnız profesyonel Şarkiyatçı disipline yaklaşımına değil, bu disiplinle ilgili diğer disiplinlere yaklaşımına da bakmak gerektiği kanaatindeyiz.⁶⁶ Rus devletinin tarihî gelişimi hakkında XIX.yüzyıl Rus tarihsici geleneğinin ürettiği literatür ve bu literatürü destekleyen, Kafkasya'nın “fetih” edebiyatı, emperyal iktidar-bilgi halîtasına dair Said tarzı bir yorumun getirilebilmesinin de önünü açar.⁶⁷ En nihayetinde kurumsal yapılanmasına bakıldığında Rusya Şarkiyatçılığı, emperyal siyasetle birlikte değerlendirilmesi gereken bir disiplindir. Bu makale epistemolojik bir tenkitten ziyade, yukarıdaki teorik tartışmalara kurumsal tarih açısından bir yaklaşım getirme gayesindedir: Kafkasya'ya yönelik Rus edebiyatında XIX.yüzyılın ilk yarısında hâkim olan *oryantalizasyon* söylemi, emperyal siyasetin oryantalist bir

⁶⁴ Mesela bkz., Van der Oye (2008: 446).

⁶⁵ Rus Şarkiyatçılığı'nın devletten özerk olup olmadığı tartışması için bkz, Knight (2000: 705-710). Knight, Rus Şarkiyatçılığı'nın, akademik olarak devlete karşı, en azından belli bir ölçüde özerkliği bulunduğunu iddia eder. Khalid'in “Şarkiyatçılığın bir medeniyet ayrışması” temeline dayandığı yönündeki tezini reddeder; Grigoryev örneği, bazı Şarkiyatçıların da “Batı-dışı” Asya toplumlarının durağan olmadıkları yönündeki fikirlere sahip olduklarına emsal teşkil eder. Kazaklar özelinde, kendi kültürel yegâneliğini koruyarak bir milletin tekâmülünden bahseden Grigoryev, Said tarzı Şarkiyatçılığa karşıt bir örnek oluşturur. Lakin Knight'ın da itiraf ettiği üzere Kazakların ilerlemeye olan bu istidâdı, Ortodoks Hristiyanlığa irtidâ ile yani Tatar-Müslüman nüfûz dâiresinden “Rus medeniyet” dairesine sıçrama ile mümkündür. Yani kısaca İslâm, eğitim engel olması nispetinde gelişmeye de engeldir. Nitekim Knight'ın kendisi de Şarkiyatçılığın Rusya macerasını Avrupa macerasından tamamen soyutlamakta ve Said tarafından ortaya atılan Şarkiyatçı söylemden bağımsızlaştırmakta zorlanır. Grigoryev'in fikirleri üzerine daha detaylı bir çalışma olarak bkz., Knight (2000b: 74-100).

⁶⁶ Bu konuda XIX.yüzyıl Rus tarih yazıcılığının klasiği Karamzin'in tarihçiliğinin Rus otokrasisine ettiği hizmet ve bu vesile ile Çarlık tarih yazıcılığında kurduğu epistemolojik hegemonya konusuna burada girmeyip, hatırlatmakla yetineceğiz.

⁶⁷ Bu konuda 6.dipnota ilave olarak bkz., Etkind (2004: 617-628).

kurumu haline gelen Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü gibi şarkiyatçı kurumlar sayesinde yüzyılın ortalarında bilimsel *kolonizasyon* ile tamamlandı.

Lazarev Ermeni Mektebi'nin ilk 15 yılı, mektebin özgün formunu aramakla geçmişti. Mektebin tarihindeki kırılma noktası, 1826 ila 1829 arasındaki Rus-İran ve Rus-Osmanlı savaşlarına tesadüf etmektedir. Bu savaşlardan sonra ve 1830 ila 1840'larda Kafkasya'daki askerî harekâtların hız kazanmasıyla mektebin tedricen özgün formuna kavuştuğu görülmektedir. Dolayısıyla mektebin tarihi, Rusya'nın siyasî ve askerî tarihine paraleldir. 1917 Devrimi arefesinde ise Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü, Türkoloji merkezli bir şarkiyat enstitü hâline gelmiştir. Türkoloji merkezli çalışan bir enstitü olmasının yanında Rusya'daki Ermeni millî kimliğinin oluşumunda da rol oynamıştır. Mektebin kurucularının hususî veya resmî yazışmalarında milliyetçi yahut millî bilincin hissedildiği bir dilin hâkim olduğu inkâr edilemez. Belki de bu millî bilince yapılan vurgu, Çarlığın bu kurumu otokrasi içinde asimile etmesinin de önünü açmış, devlet bu tür kurumları sisteme entegre ederek sınırları dâhilindeki Ermeni milliyetçiliğini kendi çıkarları adına kontrol altına almıştır. Nitekim Sovyet dönemi Ermeni tarih yazıcılığında Lazarev Enstitüsü, Rusya'daki Ermeni aydınlanma hareketinin başlıca katalizörü olarak anlatılacaktır. XX.Yüzyıl dönümünde enstitünün böyle bir rol oynadığı doğru olmakla birlikte XIX.yüzyılın uzunca bir süresinde kurumsal tarihi, Ermeni millî hareketi ile Çarlığın politik ve bürokratik ihtiyaçları arasında bir uyum yaratmakla geçmiş, hatta gerektiğinde otokrasi, kendi ihtiyaçlarına göre enstitüyü dizayn etmiştir.

XX. Yüzyılın şafağında enstitüde görev yapan Türkologların, Şarkiyat ve Türkoloji çalışmalarını kolonyal siyasetin pedagojik bir ihtiyacı olmanın ötesine taşıyıp mutlak bilimsel bir tetkik sahası haline dönüştürmeyi başarıp başaramadıkları meselesi hakkındaki tartışmaya ilişkin ayrıntılar, yukarıdaki tartışmalara ilave olarak Sovyet Oryantalizmine kalan bir mirastır. İlk bakışta Enstitü yüzyılın sonuna doğru tıpkı St.Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi gibi daha akademik bir mahiyete kavuşmuş, bürokratik akla hizmet eden bir şarkiyat kurumu olmaktan bir dereceye kadar kurtulmuştur. Bu değişimi misyoner Türkolog İlminskiy bir mektubunda şöyle ifade eder: “Bana göre St.Petersburg Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi öğrencileri ve Lazarev Enstitüsü'nün öğrencileri bizim Asya kenar bölgemiz için uygun değildir. Çünkü onlar Asya halklarının edebiyatını, tarihini ve etnografisini objektif olarak inceliyor ve onlara yakınlık duyuyorlar.”⁶⁸ Bu yoruma uygun olarak, Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü ve St.Petersburg Üniversitesi Şark Dilleri Fakültesi'nden mezun şarkiyatçıların, şarklılara duydukları sempatinin kısmen Uvarov'un politikalarının bir sonucu olduğu ileri sürülür.

⁶⁸ Somuncuoğlu, 2006 s.315. Bu konuda genel bir kanaat olduğuna ve Çarlık Maarif Nazırlarının da bu görüşü paylaştıklarına ilişkin bkz., Whittaker (1984, s.211-212).

Nitekim Uvarov'un oryantal rönesansının şarkî kültürlerle derin bir saygı üzerine kurulu olduğu dile getirilir. Bu saygının karşılığında beklenen ise "aydınlanmış" imparatorluğa sadakattir (Whittaker 1984: 212).

Çarlık Rusyası'nda hem oryantalizmin hem de Ermeni milliyetçiliğinin gelişiminde önemli bir yeri olan Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü, 4 Mart 1919'da Lenin tarafından imzalanan kararnameyle Ermeni Enstitüsü'ne dönüştürülüp 1920'de, biraz da kuruluş felsefesini yansıtacak şekilde, Paris'teki İNALCO'dan mülhem olarak *Tsentralniy Institut Jivnih Vostoçnih Yazıkov* (Yaşayan Şark Dilleri Merkezi Enstitüsü) olarak isimlendirilip, daha sonra 1921 ise İlimler Akademisine bağlanmıştır.

KAYNAKÇA

Tsentralniy İstoriçeskiy Arhiv Moskvi (TsİAM) (Moskova Merkezî Tarih Arşivi)
Fond 213 (Lazarevskiy Institut Vostoçnih Yazıkov)
opis 1, delo 1, 5, 42

Rossiyskiy Gosudarstvenniy Arhiv Drievnih Aktov (RGADA) (Rusya Devlet Kuyud-ı Kadime Arşivi)
Fond 1252 (Lazarevler)
opis 1, delo 262, 531.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
Bâbüâli Evrak Odası (BEO).2635/197562
Dâhiliye Mektubî (DH.MKT) 975/48
İrâde Hariciye (İ.HR.) 397/1323
Dâhiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR) 420/10

- AMİRHANYAN, A., (1992). *Taynı Doma Lazarevith, Fragmenti İstorii Moskovskoy Armyanskoy Obşini XIV-XX. veka*, Moskova: İzdatelstvo "Vse dlya vas".
- ANANYAN, J.A., (1998). "Lazarevskiy institut vostoçnih yazıkov v pervoy polovine XIX-go veka", *Պսակու-քուտախոսուխոսու հուլիտու*, 1-2: 63-74.
- ANDREYEVA, Elena, (2007). *Russia and Iran in the Great Game, Travelogues and Orientalism*, New York: Routledge.
- ARAKİN, V.D., (1976). "İstoriya Oteçestvennoy Tyurkologii, V.A.Gordlevskiy-İssledovatel Tyurkskih Yazıkov", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 5: 67-77.
- BAHAROV, M., (1856). *Putevoditel po Moskve i ukazatel iya dostoprimeçatelnostey*, Moskova: Tipog. vedom. Moskov. Gorod. Politsii.
- BARTLETT, Roger, (2010). "Ropsha, where Peter III was murdered...": Faces and Façades of an Imperial Estate", *Personality and Place in Russian Culture, Essays in Memory of Lindsey Hughes*, London: UCL School of Slavonic and East European Studies.
- BAZİYANTS, Aşot Padvakanoviç, (1959). *Lazarevskiy institut vostoçnih yazıkov (istoriçeskiy oçerk)*. Moskova: Akademiya Nauk SSSR Institut Voskovovedeniya.
- BAZİYANTS, Aşot Padvakanoviç, (1973). *Lazarevskiy Institut v İstorii oteçestvennogo vostokovedeniya*, Moskova: Nauka.
- BAZİYANTS, Aşot Padvakanoviç, (1982). *Nad Arhivom Lazarevith*, Moskova: Nauka.
- BAZİYANTS, Aşot Padvakanoviç. (1961). "İz istorii Tyurkologii v Lazarevskom institute", *Kratkie soobşeniya Institutu Narodov Azii Akademi Nauk SSSR*, XXX: 103-119.

- BAZİYANTS, Aşot Padvakanoviç, (1963). "Sozdanie İnstituta vostoçnih yazıkov v Moskve (pervaya polovina XIX veka). **Oçerki po istorii russkogo vostokovedeniya**, VI: 270-301.
- BOURNOUTIAN, George, (1998). *Russia and the Armenians of Transcaucasia 1797-1889 A Documentary Record*, California: Mazda Publishers.
- BOURNOUTIAN, George, (2001). *Armenians and Russia (1626-1796) A Documentary Record*, California: Mazda Publishers.
- ÇERNORUTSKAYA L.I., (1997). *300 Years of Oriental Studies in Russia (Imperial, Soviet and Post-Soviet periods)*. Moskova: Institute of Oriental Studies.
- DANTSİG, B.M., (1968). *İzuçeniye Blijnego Vostoka v Rossii*, Moskova: Nauka.
- DUVERDIER, Gérald, (1996). "L'orientalisme piétiste en Prusse et en Russie", *Dix-huitième siècle*, 28: 71-90.
- ETKIND, Alexander, (2004). "Orientalism Reversed: Russian Literature in the Times of Empires", *Modern Intellectual History*, IV, 3: 617-628.
- FRYE, Richard N. (1972). "Oriental Studies in Russia", *Russia and Asia, Essays on the Influence of Russia on the Asian Peoples*, (Ed. Wayne S. Vucinich). California: Stanford University Hoover Institution Press: 30-52.
- HAHANOV, Aleksandr Solomonoviç, (1903). *Tridtsatiletie Spetsialnih Klassov Lazarevskogo İnstituta Vostoçnih Yazıkov*, Moskova: Tipografiya Varvary Gattsuk.
- JENKINS, Michael (1969). *Arakcheyev. Grand Vizier of the Russian Empire*, London: Faber and Faber.
- KANANOV, Georgi, (1865). "Reç proiznesennaya po sluçayu pyatidisyatiletnyago yubileya Lazarevskogo İnstituta", *Oçerk pyatidisyatiletney diyatelnosti Lazarevskogo İnstituta Vostoçnih Yazıkov*, Moskova: Tipografiya Lazarevskogo İnstituta.
- KHALID, Adeeb, (2000). "Russian History and the Debate over Orientalism", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, I, 4: 691-699.
- Katalog knig i rukopisey bibliotek Lazarevskogo İnstituta Vostoçnih Yazıkov*, (1888, 1896, 1901). 3 cilt, Moskova: Tipografiya O.O.Gerbeka.
- KNIGHT, Nathaniel, (2000). "On Russian Orientalism: A Response to Adeeb Khalid", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, I, 4: 701-715.
- KNIGHT, Nathaniel (2000b). "Girgor'ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the Service of Empire?", *Slavic Review*, LIX, 1: 74-100.
- KONONOV, A.N., (1974). *Biobibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov, Dooktyabrskiy Period*, Moskova: Nauka.
- KUNZ, George Frederick, (1919). "The Crown Jewels of Russia", *Art&Life*, X, 6: 288-292.
- LAYTON, Susan, (2005). *Russian Literature and Empire: Conquest of Caucasus from Pushkin to Tolstoy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- MARGARYAN, Gevorg Kamoyeviç, (2006). *Rol H.E.Lazareva v istorii russko-armyanskih otnoşeniy*, (Yayımlanmamış K.İ.N.). Moskova: Rossiskiy Universitet Drujbry Narodov.
- MARSHALL, Alex, (2006). *The Russian General Staff and Asia 1800-1917*, London and New York: Routledge.
- Materiali dilya istorii Lazarevskogo instituta vostoçnih yazıkov*, (1914). I, (predisl.: P.Gidulyanov). Moskova: Tipografiya Lazarevskogo İnstituta Vostoçnih Yazıkov.
- MİHNEVİÇ, Vladimir, (1874). *Peterburg ves na ladonn*, Sankt-Peterburg: Tipografiya K.N.Plotnikova.
- MİLİBAND, S.D. (2008). *Vostokovedi Rossii XX-naçalo XXI veka: Biobibliografiçeskiy slovar*, I, Moskova: Vostoçnaya Literatura.
- NERSİSYAN, Mkritiç Gegamoviç, (1981). *A.V.Suvorov i russko-armyanskie otnoşeniya v 1770-1780-h godah*, Erivan: Ayastan.

- NEVEROV, Yan. (1863). *Kratkiy Otchet o sostoyanii Lazarevskogo İnstituta Vostochnih Yazikov v 1862-1863 Akademicheskom godu*, Moskova: Tipografiya Lazarevskogo İnstituta.
- Pod vyssoçayšim pokrovitelstvom sostoyaşiy Moskovskiy Armyanskiy Lazarevih İnstitut vostochnih yazikov*, (1830). Moskova: Tipografiya Lazarevih İnstituta Vostochnih Yazikov.
- Programmi Lazarevskogo İnstituta Vostochnih Yazikov*, (1859). Moskova: Tipografiya Lazarevskogo İnstituta.
- SAHNI, Kaplana, (1997). *Crucifying the Orient: Russian Orientalism and the Colonization of Caucasus and Central Asia*, Bangkok: White Orchid Press.
- Semidesyatipyatiletiye Lazarevskogo İnstituta Vostochnih Yazikov 1815-1890, İstoriçeskiy Oçerk s prilozheniyami*, Moskova: Tipografiya A.A.Gattsuka, 1891.
- Sobranie aktov otnosyaşihsa k obozreniyu istorii Armyanskogo naroda*, (1838). III, Moskova: Tipografiya Lazarevih İnstituta Vostochnih Yazikov.
- Sobranie vyssoçayşih ukazov i aktov, otnosyaşihsa do Moskovskogo Lazarevskih İnstituta vostochnih yazikov*, (1839). Sank-Peterburg: Otdeleniya Tipografiya Lazarevskogo İnstituta Vostochnih Yazikov.
- SOMUNCUOĞLU, Tümen B., (2006). *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusyası'nın Sosyo-Politik Açıdan Eđitime Yaklaşımı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TER-SARKİSTANTS Alla, (2003). "İz istorii Armyanskoy obşiny Moskvı", *Pervie Lazarevskie çteniya po istorii Arman Rossii*, Moskova: 39-54.
- TODOROVA, Maria (2000). "Does Russian Orientalism Have a Russian Soul? A Contribution to the Debate between Nathaniel Knight and Adeeb Khalid", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, I, 4: 717-727.
- TORKUNOV, A.V., (2015). Lazarevskiy institut vostochnih yazikov v kontekste istorii vostokovedeniya, *Polis. Politiceskie issledovaniya*, 6: 9-22.
- VAN DER OYE, David Schimmelpennick, (2008). "Mirza Kazembek and the Kazan School of Russian Orientalology", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXVIII, 3: 443-458.
- VASELOVSKİY, N.İ., (1879-1880). "Svedeniya ob offitsialnom prepodovanii vostochnih yazikov v Rossii", *Trudi tretyago mejdunarodnogo syezda orientalistov v S-Peterburge 1876*, I (pod.red. V.V.Grigoryeva). St.Peterburg&Leiden: Brill, 97-256.
- WHITTAKER, Cynthia H., (1984). *The Origins of Modern Russian Education: An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov 1786-1855*, Ohio: Nothern Illinois University Press.
- WORRELL, William H., (1919). "An Account of Schools for Living Oriental Languages Established in Europe", *Journal of the American Oriental Society*, XXXIX: 189-195.
- ZAYTSEV, İlya, (2008). "K istorii rukopisnoy kolleksii Lazarevskogo İnstituta Vostochnih Yazikov v Moskve", *Blijniy Vostok i Kavkaz, Mejdunarodnaya Nauçnaya Konferentsiya, posvyaşennaya 50-letiyu osnovaniya İnstituta Vostokovedeniya NAN RA*, Erivan: 64-68.
- ZİNOVYEV, Aleksey, (1855). *İstoriçeskiy Oçerk Lazarevskogo İnstituta Vostochnih Yazikov*, St.Petersburg: Tipografiya İmparatorskoy Akademii Nauk.